

## **Osmanlı Klâsik Dönemi Fıkıh Kitapları**

**Recep CİCİ\***

### **Giriş**

OSMANLI DEVLET YÖNETİMİNDE kuruluş yıllarından itibaren İslâm hukuku benimsendiğinden, ilmî çalışmalar daha ziyade İslâm hukuku/fıkıh alanında yoğunlaşmıştır. Başka bir ifadeyle, Osmanlı âlimleri, ilmî çalışmalarını temel İslâm bilimleri başta olmak üzere aklî ve naklî ilimlerin hemen her dalında yapmış olmakla birlikte, önceliği İslâm hukukuna vermişlerdir. Böylece Osmanlılarda zengin bir hukuk/fıkıh külliyyatı meydana gelmiştir. Anadolu ve Balkanlar başta olmak üzere genel olarak Osmanlı coğrafyasında ortaya çıkan bu külliyyatın büyük bir bölümünü, Hanefî fakihleri tarafından önceden yazılmış ve kabul görmüş muteber metinler/kitaplar oluşturmaktadır. Osmanlı hukuk düşüncesinin şekillenmesinde etkili olan bu kitaplar, Osmanlı dönemi açısından da temel kaynaklar ya da etki kaynakları olarak nitelendirilebilir. Dolayısıyla bu çalışmada öncelikle tevarüs edilen kitaplarla ilgili bilgi verilecek, daha sonra Osmanlı klasik dönemi [1299-1600] âlimleri/fakihleri tarafından yazılan diğer eserlere değinilecektir.

### **I. Tevarüs Edilen Temel Fıkıh Kaynakları**

Osmanlı'nın özellikle kuruluş dönemi ile yükseliş döneminin başlangıç yıllarında İslâmî ilimler alanında daha ziyade tevarüs edilen eserler, hem Osmanlı âlimleri için ilk müracaat kaynakları olmuş, hem de yeni açılan medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Söz konusu kitapların Osmanlı ülkesine intikali, telif edilmiş bu eserlerin Osmanlı âlimleri tarafından istinsah edilerek çoğaltılması, diğer İslâm ülkelerinden Osmanlı ülkesine bilgi alışverişinde bu-

\* Yrd. Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

lunmak veya misafir hoca sıfatıyla geçici ya da devamlı kalmak üzere âlimlerin gelmesi, Osmanlı gençlerinin ise diğer İslâm ülkelerindeki ilim merkezlerine gidip yüksek öğrenim ve ihtisaslarını tamamladıktan sonra tekrar Anadolu'ya dönerek eğitim-öğretimde görev alması yoluyla olmuştur.

Tevarüs edilen bu kaynaklar, Osmanlı hukuk düşüncesinin de şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Nitekim bunlar Osmanlı âlimleri tarafından yazılan metinlerde esas alınmış, yapılan şerh, hâşiye, tercüme, reddiye vb. çalışmalara konu olmuş, çeşitli eserlerde referans kaynağı olarak kullanılmış, padişah fermanı ile medreselere verilen kitap listesinde yer almış, tereke kayıtlarına isimleri geçmiş, medreselerde ders kitabı olarak okutularak fıkıh eğitim ve öğretiminin bir parçası haline gelmiş ve kütüphane okuyucuları tarafından da en çok alınıp okunan eserler arasına girmiştir.<sup>1</sup> Sayılan bu özellikler çerçevesinde Osmanlı coğrafyasında başta Hanefî olmak üzere Şafiî ve Malikî hukukçularına ait temel kaynakları *usûl-i fıkıh*, *fürû-ı fıkıh*, *ilmihal*, *ferâiz*, *fetva* ve *hilâf* olmak üzere altı grupta toplamak mümkündür.

#### A. Usûl-i Fıkıh

Osmanlı âlim ve fakihleri için temel kaynak niteliğinde sayılan usul eserleri; Hanefî hukukçularından Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin (430/1039) *Takvîmü'l-edille*'si, Fahrulislâm el-Pezdevî'nin (482/1089) *Kenzü'l-vusûl*'ü, Serahsî'nin (483/1090) *Usûlü's-Serahsî*'si, Habbâzî'nin, (691/1292) *el-Muğnî*'si, Hâfızuddin Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (710/1310) *Menârü'l-envâr*'ı, Sadruşşerîa'nın (747/1346) *et-Tenkîh* ve şerhi *et-Tavdîh*'i; Şâfiî fakihlerinden İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin (487/1094) *el-Burhân*'ı, İmam Gazzâlî'nin (505/1111) *el-Mustasfâ*'sı ve Mâlikî mezhebinden de İbnü'l-Hâcib'in (646/1248) *Muhtasarü'l-Müntehâ*'sı şeklinde sıralanabilir.

Makalenin sınırlarını zorlamamak maksadıyla bu kitaplardan daha çok öne çıkanlar kısaca tanıtılacak ve Osmanlı âlimleri tarafından bunları esas alan çalışmalardaki değerlendirmelere yer verilecektir.

**1. Usûlü'l-Pezdevî:** Pezdevî'nin (482/1089) tam adı *Kenzü'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl* olan eseri daha ziyade *Usûlü'l-Pezdevî* diye tanınmıştır. *Kenzü'l-vusûl* üzerine Abdülaziz el-Buhârî tarafından yazılan *Keşfu'l-esrâr*; şerhler arasında en yaygın olanıdır.<sup>2</sup>

Osmanlı fakihlerinden Molla Hüsrev de (885/1481) *Mir'âtü'l-usûl* adlı eserinde *Usûlü'l-Pezdevî*'yi esas aldığı belirtmektedir (s. 3). Debûsî'nin *Takvî-*

1 Geniş bilgi için bkz.: Recep Cici, "Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar", *UÜİFD*, 1999, c. VIII, sy. 8, s. 241.

2 *Usûlü'l-Pezdevî*, *Keşfu'l-esrâr* şerhiyle birlikte Kahire (1302) ve İstanbul (1308)'de 4 cilt olarak yayımlanmıştır.

*mu'l-edille*'sine doğrudan yer vermeyen Molla Hüsrev, onun üzerine Pezdevî tarafından yazılan *Şerhu't-Takvîm*'i referans kaynakları arasına almıştır. Pezdevî'nin bu eserine Osmanlı âlimleri tarafından birçok şerh ve hâşiye yazılmıştır. Şerhler, Musannifek (875/1470) ile Molla Hüsrev'e (885/1481), hâşiye ise Molla Fenârî'ye (834/1439) aittir.<sup>3</sup> Şerhinin mukaddimesinde, Herat'tan Konya'ya geldiğinde bu şerhi yazdığını kaydeden Musannifek, Pezdevî'yi felsefî konulara girmediği için takdir etmektedir. *Usûlü'l-Pezdevî*, 973/1565 tarihli bir vesikaya göre müderrislere verilen fıkıh kitapları listesinde yer almıştır.<sup>4</sup>

**2. *el-Mustafâ min 'ilmi'l-usûl*:** Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî'nin (505/1111) bu eseri, mütekellimîn metoduyla yazılmış olan dört temel metinden biridir.<sup>5</sup> Osmanlı fakihlerinin Şâfiî mezhebine dair usul kaynakları içinde en çok Gazzâlî'nin bu eserine başvurduğu görülmektedir.

**3. *Muhtasaru'l-Müntehâ*:** Mâlikî hukukçularından Cemâleddin Ebû Amr Osman b. Ömer b. Hâcib'in (646/1249) eseri olup *Muhtasaru İbnü'l-Hâcib* diye de bilinmektedir.<sup>6</sup> İbnü'l-Hâcib'in anılan eserine Kutbuddin Mahmud eş-Şirâzî (710/1310) ve Adudüddîn el-Îcî (756/1355) şerh yazmışlardır. XIV.-XV. yüzyıl ulemasını etkilemiş olan Teftâzânî (792/1390) ve Seyyid Şerif (816/1413) başta olmak üzere Molla Hayâlî (875/1470), Molla Hüsrev, Yusuf Bâlî (895/1490), Hatipzâde (901/1496), Efdalzâde (903/1491) ve Molla Samsûnizâde (891/1486) olmak üzere pek çok âlim anılan esere hâşiye yazmıştır.<sup>7</sup> *Mir'ât*'ın (s. 74) da kaynakları arasında yer alan *Muhtasaru'l-Müntehâ*, Molla Fenârî'nin, *Fusûlü'l-bedâiyî* (c. I, s. 3.) adlı eserinde en çok başvurduğu kaynaklardan biri olup ayrıca Fenârî tarafından 20 defa ders kitabı olarak okutulmuştur.<sup>8</sup>

**4. *el-Muğnî*:** Celâleddin Ömer b. Muhammed el-Habbâzî'ye (691/1292) ait olan eser, Osmanlı medreselerinde fıkıh usûlü derslerinde okutulmuştur.<sup>9</sup> İlk dönem Osmanlı âlimlerinden, İznik Orhan Gazi Medresesi müderrisi Alâeddin Esved, 732/1385 tarihinde hocalığı sırasında, el-Habbâzî'nin bu eserine mufassal bir şerh yazmıştır. Ayrıca Cemâleddin Mahmud b. Ahmed Konevî (770/1368) ve Abdurrahman b. Muhammed b. Ahmed'in de aynı eser üzerine yazılmış şerhleri bulunmaktadır.<sup>10</sup>

3 Diğer şerh ve hâşiyeler için bkz.: Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn* [KZ], İstanbul, 1360/1941, c. I, s. 112; Bursalı, Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri* [OM], İstanbul, 1333, c. I, s. 391

4 Bkz.: Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1984, s. 67.

5 Ebu Zehra, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, trc. Abdülkadir Şener, Ankara, 1979, s.25

6 Moh. Ben Cheneb, "İbnü'l-Hâcib", *İA*, c. V/2, s. 856; Hulusi Kılıç, "İbnü'l-Hâcib", *DİA*, c. XXI, s. 55-58. Söz konusu eser, Teftâzânî ve Seyyid Şerif'in hâşiyeleri ve İcî'nin şerhiyle beraber yayımlanmıştır (Kahire, 1326).

7 Eser yazılan şerh ve hâşiyeler için bkz.: KZ, c. II, s. 1857.

8 Leknevî, Abdülhay, *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, Kahire, 1324, s. 167.

9 Bilge, *a.g.e.*, s. 51.

10 Şerhler için bkz.: KZ, c. II, s. 1749.

5. *Menâru'l-envâr*: Eserin müellifi Hanefî fakihlerinden Ebû'l-Berekât Hâfizuddîn en-Nesefî (710/1310)'dir. Nesefî söz konusu eserini, *Usûlü'l-Pezdevî* ve *Usûlü's-Serahsî*'yi esas alarak yazdığını ve Pezdevî'nin tertibini benimsediğini belirtmektedir (*Keşfü'l-esrâr*, c. I, s. 4).<sup>11</sup>

Nesefî'nin, diğer eserleri gibi bu eseri de ulema nezdinde itibar görmüş ve başta kendisi olmak üzere bir çok âlim tarafından şerh edilmiştir. Başta bizzat yazarı olmak üzere Hattâb Karahisârî (717/1317 sonrası), İbn Melek, Şerefüddin Kırmî (840/1436),<sup>12</sup> Kara Sinân (852/1448) ve Ebussuûd Efendi (982/1574) gibi pek çok âlimi şarihler arasında görmek mümkündür.<sup>13</sup> Ayrıca *el-Menâr* nazma çevrilmiş, müellifince yapılan şerhi ise, Kıpçak Türkçesi'ne tercüme edilmiştir.<sup>14</sup>

6. *et-Tenkîh* ve şerhi *et-Tavdîh*: Her iki eser, Sadruşşerîa es-Sânî/el-Asgar diye bilinen Ubeydullah b. Mes'ûd b. Mahmud el-Mahbûbî'ye (747/1347) aittir. *Tenkîhu'l-usûl* metin, *et-Tavdîh fî ğavâmidî't-Tenkîh* ise bu eserin şerhidir.<sup>15</sup> Eser üzerinde şerh, hâşiye, ta'lik ve reddiye gibi değişik türde birçok çalışma yapılmıştır. Daha ziyade *mukaddemât-ı erbaa* diye bilinen *et-Tavdîh*'in husun kubuh konusu ile ilgili olan hâşiye ve ta'likler Hacı Hasanzâde (911/1505), Kestelli Muslihüddin (901/1496), Hatipzâde (901/1496), Alâeddin Ali Arabî (901/1496), Molla Samsûnîzâde (891/1486) ve Muhyiddin Mehmed es-Samsûnî (928/1520) gibi Osmanlı âlimleri tarafından yazılmış, reddiyeyi ise Kemalpaşazâde kaleme almıştır. *et-Tenkîh*, şerh ve hâşiyesi ile birlikte Molla Hüsrev'in *Mir'ât* adlı eserinde en çok başvurduğu kaynaklardandır.<sup>16</sup> Teftazânî'nin (792/1390), *et-Tavdîh* üzerine yazdığı *et-Telvîh* hâşiyesi de çok tanınan bir eser-

11 Geniş bilgi için bkz.: Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kâmu-su*, İstanbul, 1976, c. I, s. 439.

12 Şerefüddin Kırmî, şerhinin önsözünde, Şam'a gittiğinde oradaki âlimlerle şerhi ile ilgili görüş alışverişinde bulunup onay aldığını belirtmektedir. Bu bilgiler, *el-Menâr*'in sadece Anadolu'da değil, Şam gibi diğer İslâm bölgelerinde de iyi tanındığını göstermektedir.

13 İsmâüddîn Ahmed Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-nu'mâniyye fî 'ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye (Şakâik)*, thk.: S. Furat, İstanbul, 1405/1985, s. 108. Ayrıca geniş bilgi için bkz.: KZ, c. II, s. 1823-1827.

14 Eseri nazma çeviren Kevâkibi (1096/1685), bizzat müellifince yapılan şerhini Kıpçak Türkçesi'ne tercüme eden ise, Mukbil b. Abdillâh'tır (1402). Bkz.: A. Mertol Tulum, "Şerhu'l-Menâr Hakkında I", *TDED*, 1968, sy. 16, s. 133-138.

15 İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, Bağdat, 1962, s. 40; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sâ'ade ve misbâhu's-siyâde (Miftah)*, Kahire, 1968, c. II, s. 191; KZ, c. I, s. 496, Leknevî, *a.g.e.*, s. 109; Bilmen, *a.g.e.*, s. 73.

16 *OM*, c. II, s. 16; Yusuf İlyan Serkis, *Mu'cemu'l-matbüâtî'l-Arabiyye ve'l-mü'arreb*, Mısır 1346/1928, c. I, s. 227; Hasan Özket'in "Molla Hüsrev ve Mir'at Adlı Eserinin Kaynakları" (Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi SBE, 1992) adlı eserindeki (s. 53 ve 55) tespitine göre Molla Hüsrev, *el-Mir'ât*'ında *et-Tenkîh*'e 12, *et-Tavdîh*'e 3, *el-Telvîh*'e ise 19 defa başvurmuştur.

dir. Osmanlı klâsik dönemi usûl hâşiyelerinin çoğunu *et-Telvîh'e* yazılanlar oluşturmuştur.<sup>17</sup> *Telvîh* üzerine yüksek lisans tezi de hazırlanmıştır.<sup>18</sup>

### B. Fürû-ı Fıkıh

Fürû-ı fıkıh kitapları genel olarak *ibâdât*, *muamelât* ve *ukûbât* olmak üzere üç bölümden oluşmakla birlikte, insanların daha çok ihtiyaç duyup müracaat ettiği bazı konular/bölümler, fürû kitaplarından çıkarılarak özel çalışmalara konu yapılmıştır. Söz gelimi, fürûun ibadetler bölümüyle ilgili “ilmihal”, miras hukukuyla ilgili “ferâiz”, mukayeseli hukukla ilgili “hilâf” ve insanların pratik hayatta karşılaştıkları veya karşılaşacakları hukukî meselelerle ilgili problem ve soruları kolay bir şekilde çözüme kavuşturmak amacıyla da “fetva” diye bilinen ayrı bir tür oluşmuştur. Özel konulara tahsis edilen bu tür fıkıh kitapları müstakil başlıklarda ele alınacağından burada sadece genel fürû-ı fıkıh kitapları üzerinde durulacaktır.

Ebû Hanîfe ve talebeleri başta olmak üzere Hanefî mezhebinin görüşlerini toplayan ve bâblar halinde tertip edilen eserlerin başında *muhtasar* türü kitaplar gelmektedir. Tahavî (321/933) başta olmak üzere Kerhî (340/951), Hâkim eş-Şehîd (344/955) ve Kudurî (428/1037) gibi birçok Hanefî fakihî ve müctehidi bu türde eser yazmışlardır. Hanefî mezhebinde bu muhtasarların her biri özellikle de Kudurî'nin *el-Muhtasar*'ı, daha çok rağbet görmüş ve yeni çalışmalara zemin hazırlamıştır. Nitekim sonraki dönemlerde mezhepte “*muteber metinler*” olarak bilinen eserler, ya doğrudan ya da dolaylı olarak, başta Kudurî'nin *el-Muhtasar*'ı olmak üzere anılan bu muhtasarlara dayanmaktadır. Hicrî VII. asrın sonları ile VIII. asrın başlarında Mevsilî (683/1284), Burhânüşşerîa (693/1293), İbnü's-Sâatî (694/1285) ve Ebû'l-Berekât en-Nesefî'den (710/1310) oluşan dört hukukçu tarafından yazılan sırasıyla *el-Muhtâr*, *el-Vikâye*, *Mecma'u'l-bahreyn* ve *Kenzü'd-dekâik* adlı fürû kitapları, Hanefî fakihleri arasında *mutûn-i erbaa/dört temel metin*, bu metinlerden *el-Vikâye* ve *Kenzü'd-dekâik* da *Muhtasaru'l-Kudûrî* ile *mutûn-i selâse/üç temel metin* olarak meşhur olmuşlardır.<sup>19</sup> Hepsî birlikte Merğînânî'nin *el-Hidâye*'si ile *mutûn-i sitte/altı temel metin*'i oluştururlar.

Bu altı muteber metin, gerek genel olarak Hanefî fakihleri gerekse Osmanlı âlim ve yöneticileri nezdinde kanun gibi addedilmiş, bunlara aykırı fetva veril-

17 Meselâ Osmanlı'nın ilk döneminde (1299-1481) usûlden 28 hâşîye yazılmış, bunlardan 15'i -yani yarısından fazlası- *et-Telvîh* üzerinde gerçekleşmiştir. Bkz.: Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, Bursa 2001, s. 301. Hâşîye yazarları arasında Molla Hüseyin, Kemalpaşazâde ve Ebussuûd Efendi de bulunmaktadır.

18 M. Murat Kumbasar, “Taftazânî ve Usûlü Fıkıhtaki Yeri”, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi SBE, 1990.

19 Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Ankara, 1990, s. 69; Ahmet Yaman, “Ebû'l-Berekât en-Nesefî ve *Kenzü'd-dekâik*”, *DD*, 1993, c. XXIX, sy. 1, s. 87.

mesi ise pek hoş görülmemiştir.<sup>20</sup> Osmanlı dönemi özellikle klâsik dönem fûrû çalışmalarının da büyük ölçüde bu altı temel metin diye bilinen muteber eserler üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Çağdaş İslâm hukukçularından Subhi Mahmasânî de, söz konusu eserlerin, mezhep hükümlerinin bir araya getirilmesi merhalesinde önemli rolleri bulunduğuna dikkat çekmiştir.<sup>21</sup> Bu giriş bilgilerinden sonra dört temel metin'den başlayarak kitapları kısaca ele alabiliriz.

**1. *el-Muhtâr*:** Abdullah b. Mahmûd el-Mevsilî'ye (693/1294) ait olan eser, daha ziyade Ebû Hanîfe'nin görüşlerini tercih ettiği bir kitap olup, asıl adı *el-Muhtâr li'l-fetvâ*'dır.<sup>22</sup> Müellifi tarafından *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr* adıyla yapılan şerhinde meselelerin illetlerine ve görüşlerin dayandığı delillere de yer verilmiştir.

*el-Muhtâr*, Osmanlı âlimlerinden Şeyh Bedreddin tarafından *Letâifu'l-işârât*'ta, Fahreddin Rûmî tarafından *Müştemilü'l-ahkâm*'da ve İbrahim Halebî tarafından da *Mülteka'l-ebhur* (s. 7) adlı eserinde esas alınmıştır. Osmanlı fakihlerinden Hattab Karahisârî, söz konusu eser üzerine bir şerh yazmıştır.<sup>23</sup> Ayrıca *el-Muhtâr*, İbn Emîr el-Hâc el-Halebî (879/1474) ve İbn Kutluboğa (879/1474) tarafından şerh edilmiş, Ebû Abdullâh el-Buhârî (799/1397) tarafından da nazma çevrilmiştir. Eserin hadisleri İbn Kutluboğa tarafından tahrîc edilmiştir.<sup>24</sup> *el-Muhtâr*, Celâl Yeniçeri tarafından, şerhi *el-İhtiyâr* ise Mehmet Keskin tarafından tercüme edilmiş olup, her ikisi de İstanbul'da (1993, 1998) yayımlanmıştır.

**2. *el-Vikâye*:** Tam adı *Vikâyetü'r-rivâye fi mesâilil-Hidâye* olan kitabın müellifi Burhanuşşerîa'dır.<sup>25</sup> Yazarın, torunu Sadruşşerîa es-Sânî için telif ettiği eser,<sup>26</sup> *el-Hidâye*'den yapılan seçmelerden meydana gelmektedir. Şeyh Bedreddin Simâvî *Letâifu'l-işârât*, Fahreddin Rûmî *Müştemilü'l-ahkâm*, Musannifek *Kitabu'l-Hudûd ve'l-ahkâm* ve İbrahim Halebî *Mülteka'l-ebhur* adlı eserlerinde *el-Vikâye*'yi esas almışlardır. Osmanlı hukukçularından başta İbn Melek, Alâeddin Esved, Seyyid Hasan b. Seyyid Ali, Hüsâmeddin Tokâdî (860/1455) ve

20 Ahmed Akgündüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuk Külliyyatı*, Diyarbakır, 1986, s. 77.

21 Subhi Mahmasânî, "İslâm Hukukunun Tedvini", trc.: İ. Kâfi Dönmez, *MÜİFD*, 1985, sy. 3, s. 321.

22 İbn Kutluboğa, *a.g.e.*, s. 31; *KZ*, c. II, s. 1622; Leknevî, *a.g.e.*, s. 106; C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur [GAL]*, Leiden, 1943-1949, c. I, s. 476; aynı müellif, *Supplementband (Suppl.)*, Leiden, 1937-1942, c. I, s. 657; Özel, *a.g.e.*, s. 69.

23 Yazma nüshası için bkz.: Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 712 (212 varak).

24 Özel, *a.g.e.*, s. 69.

25 *el-Vikâye* müellifinin lakabı bazı kaynaklarda *Tacüşşerîa* olarak da gösterilmektedir. Bkz.: Ahmet Özel, *a.g.e.*, s. 77. *el-Vikâye* üzerine yapılan bir yüksek lisans tezinde ise konu incelenip tartışılmış ve doğrusunun Burhânuşşerîa olduğu sonucuna varılmıştır. Bkz.: Orazsahat Orazov, "Burhânuşşerîa ve Vikâye Adlı Eseri", Yüksek Lisans Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001, s. 17-20.

26 Bilmen, *a.g.e.*, c. I, s. 342 ve 460.

Musannifek olmak üzere birçokları tarafından *el-Vikâye*'ye şerh yazılmıştır.<sup>27</sup> Şerhlerin en şöhretlisi Sadruşşerîa'nın *Şerhü'l-Vikâye*'sidir. Bu yüzden müellifi belirtilmeksizin *Şerhü'l-Vikâye* dendiği zaman bu eser anlaşılmıştır.<sup>28</sup>

*el-Vikâye* üzerine ta'lik yazarlar Hüsameddin Tokadî, Kemalpaşazâde, Fenârîzâde Muhyiddin b. Ali ve Bünyad b. Muhammed'dir. *el-Vikâye* üzerine yapılan ilk muhtasar çalışma Sadruşşerîa'ya ait olup *Muhtasarü'l-Vikâye* "en-Nükkâye" diye meşhur olmuştur. *el-Vikâye*'nin biri Farsça, diğerleri Türkçe olmak üzere beş tercümesi bulunmaktadır. Tercümelerin Farsça olanı Abdülcemil b. Muhammed es-Safi'ye, en meşhur Türkçe tercümesi ise Devletoğlu Yusuf'a aittir. Osmanlı şeyhülislamlarından Kemalpaşazâde'nin *el-İslâh ve'l-Îzâh* adlı reddiyesi vardır.<sup>29</sup> Ayrıca *el-Vikâye*'yi konu alan bir yüksek lisans tezi yapılmıştır.<sup>30</sup>

**3. Mecma'u'l-bahreyn:** Eser, İbnü's-Sââtî diye bilinen Muzafferüddin Ahmed b. Ali el-Bağdâdî'ye (694/1295) aittir.<sup>31</sup> Müellif eserini, Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ı ile Ebu Hafs Ömer en-Nesefî'nin (537/1142) *el-Manzûme*'sini bir araya getirip bunlara bazı ilâvelerde bulunmak suretiyle oluşturmuştur.<sup>32</sup>

Osmanlı fakihlerinden Şeyh Bedreddin Simavî, Fahreddin Rûmî ve İbrahim Halebî, teliflerinde bu eseri esas almışlar, müellifinin yanı sıra İbn Melek, İbn Kâdî-i Ayasluğ ve Süleyman b. Ali el-Karamanî (924/1518), Ahmed b. İbrahim el-Ayntâbî (767/1365), Ahmed b. Şemsüddin el-Konevî (788/1386), Muhammed et-Tarablusî (967/1599) ve Bedreddin el-Aynî (855/1455) şerh yazmışlardır.<sup>33</sup> Ayrıca Cemâleddin Aksarayî'nin de (791/1389) reddiyesi bulunmaktadır.

27 Diğer şarihler şunlardır: İbn Melekzâde, Kirmastizâde, Acemzâde, Şeyhzâde Muhyiddin Kocavî [(951/1544), bkz.: *OM*, c. I, s. 334], Kasım b. Süleyman en-Niğdevî [(970/1562) bkz.: *KZ*, c. II, s. 2021; *Hediyye*, c. I, s. 832]. İlk dönemde yazılan 22 şerhin 8'i *el-Vikâye*, 5'i *el-Hidâye*, 2'si *Mecma'u'l-bahreyn*, 2'si *el-Kenz* ve 1'i *el-Muhtâr* üzerinedir. Böylece "mutûn-i erbaa" diye bilinen metinler, şerhlerin yarısından fazlasını teşkil etmektedir. Bkz.: Cici, *a.g.e.*, s. 300.

28 *KZ*, c. II, s. 2021; *Şerhü'l-Vikâye* de asıl metin olan *el-Vikâye* gibi değişik türden çalışmalara konu olmuştur. Meselâ söz konusu eser üzerinde üç asırlık zaman dilimi içinde yaklaşık 30 hâşiye ve 7 ta'lik gerçekleştirilmiştir. İlk dönemde (1299-1500) fûrû eserlerine yazılmış olan 11 hâşiyeden 10'u *Şerhü'l-Vikâye* üzerinedir. Bkz.: Cici, *a.g.e.*, s. 298-304.

29 Yazma nüshası için bkz.: Süleymaniye Ktp., Çelebî Abdullah Efendi, nr. 90, 208 vr. *el-İslâh* üzerine Hacı Hasanzâde Mehmed Şâh (939/1533) bir hâşiye, Birgivî de bir reddiye yazmıştır.

30 Orazsahat Orazov, "Burhânuşşerîa ve Vikâye Adlı Eseri". Anılan tezde önemli tespitler yapılmıştır. Bunlardan biri, *el-Vikâye* müellifinin lakabının "Tâcüşşerîa" değil, "Burhânuşşerîa" olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Diğer, müellifin ölüm tarihi belli olmamakla birlikte 693/1293'te hayatta olduğuna dair tespitin yapılmasıdır. Ayrıca *el-Vikâye*'nin Osmanlı döneminde ve sonrasındaki durumuna yönelik, özellikle Orta Asya ve Türkmenistan'daki durumuna ilişkin bilgiler de önem arz etmektedir.

31 İbn Kutluboğa, *a.g.e.*, s. 6; *KZ*, c. I, s. 235; Leknevî, *a.g.e.*, s. 26; *GAL*, c. I, s. 477, *Suppl.*, c. I, s. 658.

32 *KZ*, c. II, s. 1599; Bilmen, *a.g.e.*, c. I, s. 415.

33 *KZ*; c. II, s. 1601.

Osmanlı'nın ünlü hukukçularından Ebussuûd Efendi de, "*Mecma'u'l-bah-reyn*'e Ferište-oğlu şerhi müteberattan mıdır?" şeklinde kendisine yöneltilen bir soruya, "eyüdü" karşılığını vermiştir.<sup>34</sup>

4. *Kenzü'd-dekâik*: Ebü'l-Berekât en-Nesefî'ye (710/1310) ait olan bu eser, aynı müellifin *el-Vâfi* adlı çalışmasının bir özeti mahiyetindedir.<sup>35</sup>

Şeyh Bedreddin Simâvî *Letâifu'l-işârât*, Fahreddin Rûmî *Müştemilü'l-ah-kâm*, İbrahim Halebî de *Mülteka'l-ebhur* adlı fûrû eserlerinde bu kitabı esas almışlardır. Eser üzerinde Hattâb Karahisârî,<sup>36</sup> Ali b. Musa Koçhisârî<sup>37</sup> (841/1437), Muhyiddin Mehmed el-Karabâğî (942/1569)<sup>38</sup> ve Molla Miskin (954/1547)<sup>39</sup> şerh, İmamzâde Ahmed b. Mehmed (977/1569) hâşiye<sup>40</sup> yazmışlardır. Ayrıca Zeylai'nin (743/1342), Kâdi Bedrüddin Aynî'nin (855/1451), Zeynüddin İbn Nüceym'in (977/1562) ve Sirâceddin İbn Nüceym Ömer'in (1005/1596) şerhleri önemli çalışmalardır.<sup>41</sup> *el-Kenz*, İbnü'l-Fasîh tarafından manzum hale getirilmiş ve bu da İbn Ğânim (1004/1596) tarafından şerh edilmiştir.<sup>42</sup> Eser, Osmanlı medreselerinde yıllarca ders kitabı olarak okutulmuştur.<sup>43</sup>

5. *el-Muhtasar*: Hanefî hukukçularından Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed el-Kudûrî'ye (428/1037) ait olan eser,<sup>44</sup> *el-Vikâye* ve *el-Kenz* ile beraber üç temel metni oluştururlar. Bu eser Hanefî mezhebinde muteber bir el kitabı niteliğinde görülmüş, Hanefî hukukçular arasında "el-Kitâb" dendiği zaman *Muhtasarü'l-Kudûrî* anlaşılmıştır.<sup>45</sup>

*el-Muhtasar*, hukukçular nezdinde olduğu kadar halk arasında da en çok itibar gören bir kitap olmuştur. XVI. yüzyıl tereke defterleri üzerinde yapılan ince-

34 *Şakâik*, s. 45; *KZ*, c. II, s. 1599; Leknevî, s. 107; Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi Fetvaları*, İstanbul, 1972, s. 184.

35 *KZ*, c. II, s. 1515; Leknevî, s. 101; *GAL*, c. II, s. 251; *Suppl*, c. I, s. 761, c. II, s. 263; Heffening, "Nesefî", *İA*, c. IX, s. 199-200; Daha geniş bilgi için bkz.: Ahmed Yaman, a.g.e., s. 87; a.mlf., "Kenzü'd-dekâik", *DİA*, c. XXV, s. 261-262. *el-Vâfi*, eş-Şeybânî'nin *el-Asl* diye bilinen "Zâhirü'r-rivâye" kitaplarını ve özellikle *el-Câmi'u's-sagîr*, *el-Câmi'u'l-Kebîr* ve *ez-Ziyadât*'ın meselelerini bir fûrû kitabıdır.

36 *Şakâik*, s. 5; *OM*, c. I, s. 289.

37 Mecdî Efendi, *Hadâiku'ş-Şakâik: Tercüme ve Zeyl-i Şakâik-i Nu'mâniyye*, Abdulkadir Özcan, (haz.), İstanbul, 1409/ 1989, s. 124; *OM*, c. I, s. 352.

38 *OM*, c. I, s. 398; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin terâcîmu Musannifi'l-kütübü'l-Arabiyye*, Şam, 1957, c. XI, s. 35.

39 Özel, a.g.e., s. 72.

40 *OM*, c. I, s. 15; *SO*, c. I, s. 200.

41 *KZ*, c. II, s. 1515-1516.

42 Cengiz Kallek, "İbn Ğânim", *DİA*, c. XIX, s. 503-504.

43 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı (İlmiye)*, Ankara, 1984, s. 22; Bilge, a.g.e., s. 48.

44 İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 7; Leknevî, a.g.e., s. 30; M. Ben Cheneb, "el-Kudûrî", *EL*, c. V, s. 345; *KZ*, c. II, s. 1632; *Suppl*, c. I, s. 295.

45 *KZ*, c. II, s. 1631.



lemeler de halkın anılan esere verdiği önemi ortaya koymaktadır. Nitekim bu araştırmalar, o dönemde hem ulema, hem de esnaf ve halk arasında Kudûrî'nin bu eserinin sayı bakımından Süleyman Çelebi'nin "Mevlid" diye bilinen *Vesiletü'n-necât* adlı eserinden hemen sonra geldiğini göstermektedir.<sup>46</sup> Osmanlı fakihlerinden Şeyh Bedreddin, *Letâifü'l-işârât* adlı eserinde *el-Manzûme* ve *Mecma'u'l-bahreyn* ile beraber Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ına dayandığını; İbrahim Halebî *el-Mültekâ*'da (s. 7), mutûn-i erbaa ile Kudûrî'nin bu eserini ve *el-Hidâye*'yi esas aldığını; Molla Hüsamzâde de *Kitâbü't-Teşrih* adını verdiği *el-Vikâye* şerhinin önsözünde, Zâhidî (658/1260) tarafından yazılan ve daha ziyade *Şerhi'z-Zâhidî* diye bilinen *Kudûrî* şerhinden tekmile yaptığını belirtmektedirler.<sup>47</sup>

Mehmed Şah (939/1532) tarafından üzerinde ta'lik<sup>48</sup> çalışması yapılmış olan *el-Muhtasar*, Fransızca'ya, Latince'ye ve Türkçe'ye tercüme edilmiştir.<sup>49</sup>

**6. *el-Hidâye*:** Ebü'l-Hasan Burhâneddin Ali b. Ebûbekir b. Abdülcelîl el-Mergînânî'ye (593/1197) ait olan eser, müellifin *el-Câmiu's-sağîr* ve *el-Muhtasar*'a dayanarak kaleme aldığı *Bidâyetü'l-mübtedî*'nin şerhi olmakla birlikte telif eser olarak görülmektedir.<sup>50</sup>

Osmanlı fakihlerinden Seyyid Ali Komenâtî *el-Înâye fi şerhi'l-Vikâye*'sinde, Fahreddin Rûmî (864/1460) *Müştemilü'l-ahkâm fi fetâva'l-Hanefiyye*'sinde, Musannifek *Kitâbu'l-Hudûd ve'l-ahkâm* adlı eserinde, Alâeddin Rûmî (841/1437) *Risâle*'sinde<sup>51</sup> ve İbrahim Halebî *Mülteka'l-ebhur*'unda (s. 7) *el-Hidâye*'yi esas almışlardır. *el-Hidâye* üzerine Muslihuddin Karamânî, Kara Ya'kub, İbn Kâdi-i Ayasluğ, Musannifek ve Yusuf Bâlî<sup>52</sup> ve Muslihuddin Mustafa es-Su-

46 Bkz.: İhsan Karataş, "XVI. Yüzyılda Bursa'da Yaygın Olan Kitaplar", Yüksek Lisans Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi SBE, 1995, s. 96. Bu inceleme, esnaf sınıfının sahip olduğu kitaplar arasında başta *Kur'an-ı Kerim* olmak üzere çoğunlukla *Muhammediye*, *Mevlid*, *Kudûrî* ve *Evrâd* gibi eserlerin bulunduğunu göstermiştir.

47 Tanınmış Hanefî hukukçularından Ebû Bekir Alâuddîn es-Semerkandî (538/1144), *Tuhfetü'l-fukahâ* adlı meşhur eserini, Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ına dayanarak telif etmiştir. Kâsânî de bu kitabı *Bedâiü's-sanaî* adıyla şerh/telif etmiştir. Bkz.: KZ, c. I, s. 371; Leknevî, s. 158; GAL, c. I, s. 462, *Suppl*, c. I, s. 640.

48 OM, c. II, s. 16.

49 Tercümeleler hakkında bkz.: Zeynep Korkmaz, "Eski Bir Kudurî Çevirisi", *XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bildiriler*, Ankara, 1973, s. 225-231; a.mlf., *Marzubân-nâme Tercümesi*, Ankara, 1973, s. 53-57; A. Özel, *a.g.e.*, s. 37. Osmanlı şairlerinden Gülşehrî *Mantku't-tayr* adlı eserinde (s. 296), "*Değme ilme aklı yetiren biziz / Kim Kudûrî nazma getiren biziz*" beytiyle bir *Kudûrî*'nin manzum tercümesinden söz etmektedir. Ancak eser bugüne kadar ele geçmemiştir. Bkz.: M. Özkan, "Gülşehrî", *DİA*, c. XIV, s. 252; Necla Pekolcay, *İslâm Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1976, s. 172. İbn Kutluboğa'nın (879/1474) *Tashîhu'l-Kudûrî* adlı şerhi de Mağribizâde tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

50 KZ, c. II, s. 2032; Taşkoprîzâde, *Miftâh*, c. II, s. 264; Leknevî, *a.g.e.*, 141; Bilmen, *a.g.e.*, c. I, s. 342; Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 29; Bu konuda farklı bilgi ve değerlendirmeler için bkz.: W. Hefening, "Mergînânî", *İA*, c. VII, s. 761.

51 Alâeddin Rûmî, *Risâle*'sinin üçüncü faslında *el-Hidâye*'yi eleştirmiştir. Yazma nüshası için bkz.: Süleymaniye Ktp., Giresun, nr. 92.

52 Bkz.: Cici, *a.g.e.*, s. 298-304.

rûrî (969/1591) şerh yazmışlardır.<sup>53</sup> Osmanlı'nın ünlü hukukçularından Zenbil-li Ali Cemâlî Efendi (932/1525), *el-Hidâye*'yi ihtisar etmiştir.<sup>54</sup> *el-Hidaye*, Ahmet Mevlânî tarafından tercüme edilmiş ve yayımlanmıştır (İstanbul, 2001).

### C. İlmihal

1. *el-Mukaddime fi's-Salât*: Hanefî hukukçularından Ebü'l-Leys es-Semer-kandî'nin (373/983) namazla ilgili konuları ele alan eseridir.<sup>55</sup>

*el-Mukaddime* Muslihuddin Mustafa Karamânî (809/1406) ve Molla Fenârî tarafından şerh edilmiş,<sup>56</sup> Kutbuddin İznîkî (821/1418) tarafından ilâvelerle Türkçe'ye kazandırılmış<sup>57</sup>ve Kutbuddinzâde (885/1480) tarafından da eserinde esas alınmıştır. Abdurrahman Aksarâyî (950/1543) de *İmâdü'l-İslâm* adlı eserinin girişinde, Ebü'l-Leys'in *Mukaddime*'si gibi kabul gören bir eser kaleme almayı düşündüğünü belirtmektedir (vr. 2a).<sup>58</sup>

2. *Münyetü'l-musallî*: Asıl adı *Münyetü'l-musallî ve gunyetu'l-mübtedî* olan eser, Hanefî hukukçularından ve mutasavvıf Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Kaşgârî'ye (705/1305)<sup>59</sup> ait olup; şerh, hâşiye, ta'lik ve tercüme çalışmalarına konu olmuştur. İbn Emîr el-Hâc'ın (879/1474) ve İbrahim Halebi'nin (956/1549) *Münye* üzerine yapılmış şerhleri bulunmaktadır. Ayrıca Mustafa Güzelhisarî, İbrahim Babadâgî ve özellikle Feth Muhammed b. Abdilkerim'in Farsça hâşiyeleri ile Mevlvî Vâsî Ahmed'in yazdığı ta'lik de matbudur.<sup>60</sup>

### D. Ferâiz

*el-Ferâizu's-Sirâciyye*: Hanefî fakihlerinden Muhammed b. Muhammed es-Secâvendî'ye (596/1200) ait olan ve daha ziyade *es-Sirâciyye* diye bilinen

53 Zirikli, *el-Alâm*, Kahire, 1954-1959, c. VII, s. 235; *el-Hidâye*'nin; *Fethu'l-kadîr*, *el-İnâye*, *el-Binâye*, *en-Nihâye*, *el-Kifâye*, *Gâyetü'l-beyân* ve *Mî'râcu'd-dirâye* gibi önemli şerhleri de bulunmaktadır. Bkz.: *KZ*, c. II, s. 2032; *GAL*, c. I, s. 466.

54 Süleyman Sadeddin Müstekimzâde, *Davhatü'l-meşâyih ma'a Zeyl*, İstanbul, 1978, s. 16. Eserin yazma nüshası için bkz.: Sülm. Ktp., Aşir Ef., nr. 138/1

55 İbn Kutluboğa, *a.g.e.*, s. 79; *KZ*, c. II, s. 1795; Leknevî, *a.g.e.*, s. 220; *OM*, c. I, s. 391; Serkis, *a.g.e.*, c. I, s. 1045; Bilmen, *a.g.e.*, c. I, s. 357; Joseph Schact, "Abu'l-Layth al-Samarkandî", *El*, c. I, s. 137.

56 Yazma nüshası için bkz.: İ.Ü. Merkez Ktp., Arapça böl., nr. 6829.

57 Semerkandî'nin söz konusu eserine Kıpçak Türkçesi ile yapılan başka bir tercüme için bkz.: Janos Eckmann, "Memluk-Kıpçak Edebiyatı", trc.: Günay Karaağaç, *TDAY Belleten*, s. 93-96.

58 *İmâdü'l-İslâm*'in yazma nüshası için bkz.: Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 1740.

59 *KZ*, c. II, s. 1603, 1886-87; Serkis, *a.g.e.*, c. II, s. 1541; *GAL*, c. I, s. 478, Kehhâle, c. XI, s. 249. Eserin yazma nüshası için bkz.: Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 894.

60 *Münye* üzerinde yapılmış olan çalışmaların hepsi, başta İstanbul olmak üzere Delhi, Lahor, Kazan, Leknev ve Bombay gibi değişik yerlerde basılmıştır. Geniş bilgi için bkz.: Özel, *a.g.e.*, s. 71-72.

61 Serkis, *a.g.e.*, c. I, s. 1007; *Suppl.*, c. I, s. 650; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, XI, 233; Rudi Parret, "Secâvendî", *İA*, c. X, s. 302; Ferhat Koca, "el-Ferâizu's-Sirâciyye", *DİA*, c. XII, s. 367-368.

eser,<sup>61</sup> İslâm miras hukukuna dair önemli bir çalışma olup Hanefî hukuk müdevvenatı içinde sahasında en çok tanınan ve en çok kullanılan bir kitaptır. Osmanlı döneminde söz konusu eser üzerine birçok şerh, hâşiye yazılmış ve tercüme edilmiştir.

*es-Sirâciyye* üzerine Osmanlı fakihlerinden Molla Fenârî, Şihâbuddin Sivasî ve Burhanuddin Herevî, Muhyiddin Mehmed Kocevî (951/1544), Muhyiddin Mehmed Fenârî (954/1547), Taşköprizâde (968/1560) ve Muhyiddin el-Acemî'nin şerhleri bulunmaktadır. Hâşiye çalışması ise Molla Hayalî tarafından yapılmıştır. Diğer hâşiyeler asıl metin üzerine değil, daha çok Seyyid Şerif'in *Şerhu'l-Ferâizi*'ne yazılmıştır. Nitekim Acemzâde'nin bu şerhe hâşiyesi bulunmaktadır. *es-Sirâciyye*, Ahîzâde diye bilinen Molla Yûsuf b. Cüneyd (902/1496) tarafından tercüme edilmiştir. *es-Sirâciyye*, Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak da takip edilmiştir.<sup>62</sup>

#### E. Hilâf

*Manzûmetü'n-Nesefti fi'l-hilâf*: Karahanlılar devri Mâverâünnehir hukukçularından Ebû Hafs Necmeddin Ömer en-Neseftî'nin (537/1142) kaleme aldığı bu eser, muhtemelen fıkıh sahasında ilk manzum eser olma özelliğine sahip mukayeseli hukukla ilgili bir çalışma olup,<sup>63</sup> müellif vefatından 33 yıl önce beş yıl emek vererek telif etmiştir.

Telif çalışmalarında esas alınmasının yanı sıra şerh ve tercümelere de konu olan *el-Manzûme*, Şeyh Bedreddin'in *Letâifu'l-işârât* adlı eserinde esas aldığı başlıca kaynaklardan biridir. Aynı şekilde İbrahim Halebî'nin *Mülteka'l-ebhur* adlı eserinin mütercimlerinden Mevkûfâtî de, onun telifinde esas aldıklarına ilâveten, kendisinin yararlandığı kaynaklar listesinde *el-Manzûme*'ye de yer vermiştir. Osmanlı âlimlerinden Hattâb Karahisârî ve Osmanlı âlimi sayılmayan Alâeddin es-Semerkindî, Hâfizuddin en-Neseftî ve Muhammed b. Muhammed el-Lü'lü de şerh yazmışlardır. *el-Manzûme*'nin Türkçe tercümesi de yapılmıştır.<sup>64</sup>

*el-Manzûme*, mukayeseli hukuka ilişkin pek çok konuda Osmanlı âlimlerine kaynaklık etmiştir. Nitekim Ahîzâde'nin belirttiğine göre, kendisinin istifade

<sup>62</sup> Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 22.

<sup>63</sup> Taşköprizâde, *Miftâh*, c. I, s. 108-109; GAL, c. I, s. 472; Leknevî, *a.g.e.*, s. 149; Hattâb Karahisârî, *Şerhu Menzûme*, vr. 6b; Yusuf Kavakçı, *Karahanlılar Devri İslâm Hukukçuları*, Ankara, 1976, s. 89.

<sup>64</sup> Bu tercüme üzerinde Azmi Bilgin tarafından özellikle dil özellikleri bakımından çalışılmış ve aynı isimle kitap olarak yayımlanmıştır: *Nazmü'l-Hilâfiyyât Tercümesi*, Ankara, 1996. Eser daha önce de yayımlanmıştır. Bkz.: Ebu Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseftî, 537/1142, *Die rechtslehre des imam an-Nasafi in Türkischer bearbeitung von jahre 1332 = Tercüme-i şerhi'l-manzûme fi'l-hilâfiyyât*, Milan Adamovic, (nşr.), Stuttgart: Deutsche Morgenlandische Gesellschaft, 1990.

etmek ve talebelerine daha yararlı olabilmek için ömrünü incelemeye verdiği 12 eserden biri de *el-Manzûme*'dir.<sup>65</sup>

## F. Fetva

Osmanlı âlimlerinin en çok başvurduğu fetva kitapları *el-Hulâsa*, *Kâdihân*, *et-Tatarhâniyye* ve *el-Bezzâziyye*'dir. Burada ise *Kâdihân* ve *el-Bezzâziyye* kısaca tanıtılacaktır.

1. *Kâdihân*: Asıl adı *el-Fetâva'l-Hâniyye* olan ve daha ziyâde *Fetâvâ Kâdihân* ya da sadece *Kâdihân* diye tanınan eser, Fahrüddin Hasan b. Mansur el-Uzcendî el-Fergânî'ye (592/1196) aittir.<sup>66</sup>

Mezhebin ilk üç imamına yer verilmesinden dolayı Osmanlı âlimleri nezdinde büyük bir itibar görmüş olan *Kâdihân*, Bedreddin Simâvî tarafından *Câmiu'l-Fetâvâ* adlı eserinde esas alınmış, Ahîzâde Yusuf b. Cüneyd tarafından ihtisar edilmiş ve Osmanlı'nın ünlü hukukçusu ve şeyhülislâmı Ebussuûd Efendi tarafından da kanunname niteliğindeki *Ma'rûzât* adlı hukuk mecmuasının başvuru kaynaklarından biri yapılmıştır.<sup>67</sup> Hatta Ebussuûd Efendi zaman zaman "(...) *Kâdihân*'ın ibaresi budur ki, bi ayniha nakl olundu" demektedir.<sup>68</sup> Osmanlı âlimlerinden *Kâdihân*'ı ihtisar eden Ahîzâde, eserinin girişinde, hem talebelerin ve hem de başkalarının kolayca meselelere ulaşmalarını sağlamak amacıyla *el-Fetâva'l-Hâniyye*'deki dağınık meseleleri bir araya getirdiğini ve bunu Sultan II. Bayezid'e ithaf ettiğini belirtmektedir.

2. *el-Bezzâziyye*: Asıl adı *el-Câmiu'l-vecîz olup Fetâva'l-Kerderî* veya *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* adıyla tanınmış olan eser, Hâfizuddin Muhammed b. Muhammed el-Kerderî el-Bezzâzî'ye (827/1423) ait olup,<sup>69</sup> müellif Anadolu'ya gelmeden önce (812/1409) kaleme almıştır.

Bezzâzî'nin Ebû Hanife ve talebeleri başta olmak üzere daha sonraki Hanevî âlimlerinin verdiği fetvaları derlediği, değerlendirme ve tercihlerde bulunduğu eser, Osmanlı hukukçularından Şeyh Bedreddin Simavî tarafından *Camiu'l-fetâvâ* adlı eserinde esas alınmış ve daha sonra kaleme alınan bir çok çalışmaya kaynak olmuştur.<sup>70</sup> Ebussuûd Efendi, niçin önemli meseleleri ihtiva eden bir

65 Bkz.: Ahîzâde, *Zahiretü'l-ukbâ*, vr. 2a-2b.

66 İbn Kutluboğa, *a.g.e.*, s. 22; Leknevî, *a.g.e.*, s. 64; Zirikli, *a.g.e.*, c. II, s. 238; Th. W. Juynball, "Kadı Han", *İA*, c. IV, s. 49.

67 Bu tespit, *Ma'rûzat* taranarak yapılmıştır. Yazma nüshası için bkz.: Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 3505 (vr. 1-9). *Ma'rûzât*, Ahmed Akgündüz'ün *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri* (c. IV, s. 32-59, İstanbul, 1990) adlı çalışmasında neşredilmiştir.

68 Bkz.: Akgündüz, *a.g.e.*, c. IV, s. 99.

69 *Şakâik*, s. 29; Mecdî, s. 53-54; KZ, c. I, s. 242; Leknevî, *a.g.e.*, s. 187; Brockelmann, *Suppl.*, c. II, s. 316.

70 Meselâ, Molla Gürânî *Risâle fi'l-velâ* adlı eserinde Molla Hüsrev'in görüşlerini reddederken daha çok Bezzâzî'ye baş vurmuştur (vr. 10b).

eser yazmadığına ilişkin bir soruya “*Bezzâziyye* varken böyle bir şeyden haya ederim” diye cevap vermiştir.<sup>71</sup> *el-Bezzâziyye* ihtasar ve tercüme edilmiştir.<sup>72</sup>

## II. Telif Edilen Fıkıh Kaynakları

Osmanlı âlimleri/fakihleri tarafından fıkıh alanında başta telif, şerh ve hâşiye olmak üzere muhtasar, risâle, reddiye, tekmile, tercüme vb. türde birçok çalışma yapılmıştır. Bunların büyük bir kısmı yukarıda ele alınan temel kaynaklarla ilgilidir. Özellikle şerh, hâşiye ve tercümelerin büyük çoğunluğu söz konusu eserler üzerinde gerçekleşmiştir.

Osmanlı fakihlerince yazılan fıkıh metinlerinde de bu kaynakların esas alındığı ve bir bakıma onların bir araya getirilerek telif edildiği göz önünde bulundurulursa, Osmanlı dönemi metinlerinin çerçevesinin belirlenmesinde yine bu tevarüs edilen temel eserlerin büyük payı olduğu ifade edilebilir. Klâsik dönem telif çalışmalarını onlardan bağımsız düşünmek mümkün olmamakla birlikte, Osmanlı fakihleri tarafından belli özelliklere sahip nitelikte fıkıh kitapları da yazılmıştır.

Burada, Osmanlı klâsik döneminde ortaya konulmuş çalışmalardan özelliklerine göre seçilecek bazı örnek kitapların müelliflerin vefat tarihleri itibariyle kronolojik olarak kısaca tanımları yapılacaktır. Temel fıkıh kaynakları bölümünde izlenen sistematığe uyarak telif edilen fıkıh kitaplarını da *usûl-i fıkıh*, *fürû-ı fıkıh*, *ilmihal*, *fetva* ve *siyasetname* olmak üzere beş grupta toplamak mümkündür.

### A. Usûl-i Fıkıh

1. *Künûzü'l-envâr fi şerhi Rumûzi'l-esrâr*: Eserin müellifi, Alâeddin Esved veya Kara Hoca diye bilinen Alâeddin b. Ömer (800/1397), aslen Afyonkarahisarlı olup tahsilini memleketinde ve İran'da tamamlamış, İznik Medresesi'nde görev yapmıştır.<sup>73</sup>

Ebû Bekir b. İbrahim'in *Rumûzu'l-esrâr* adlı usûl eserinin şerhi olan *Künûzü'l-envâr*, 11 fasıl ve 30 bölümden meydana gelmekte olup<sup>74</sup>. I. Murad'a ithaf edilmiştir. Kitabın başlarında Kur'ân'ın tanımını verdikten sonra Ebû Hanîfe'nin, *namaz kılanın -nazmı gayri lazımdır gerekçesiyle- Farsça kırâatte bulunabileceği* şeklindeki görüşünden İmameyn'in kanaatine döndüğüne dair bir

71 Bilmen, *a.g.e.*, c. I, s. 343.

72 OM, c. I, s. 292.

73 *Şakâik*, s. 9-10; Mecdî, s. 29-30; KZ, c. II, s. 1749 ; Kefevî, Mahmûd b. Süleyman, *Ketâ'ibu'l-âlmî'l-ahyâr min fukahâ'i mezhebî'n-Nu'mânî'l-muhtâr (Ketâib)*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3401, vr. 121.

74 Yazma nüshası için bkz.: Nuruosmaniye Ktp., nr. 1334 (334 varak, 27 satır, müst. Muhammed b. Necib el-Karahisârî, ist. tarihi 769/1367).

rivayetin bulunduğunu ifade eden Alâeddin Esved, “(...) *tercihe şayan olan Ebû Hanîfe'nin görüşüdür*” diyerek buna katılmadığını (vr. 7b) kaydetmiş ve fikrini açıkça ifade etmiştir. Birçok Hanefî fakihî, Ebû Hanîfe'nin rücûunu isabetli bulup İmameyn'in kanaatinde hemfikir olduğu halde (vr. 13a), Esved, onlara muhalefet ederek *onun rücûunu* ihtiyatla karşılamış ve mezhebin ilk imamı ile aynı görüşü paylaşarak onu desteklemiştir. Esved, kitabında müellifin verdiği bilgilere ilâvelerde bulunmakta, diğer mezheplerin görüşlerine delillere değinmeksizin işaret etmekte, mezhebe -özellikle Ebû Hanîfe'ye- bağlı kalarak karşı çıkanları reddetmekte ve fûrûdan örnekler vermektedir. Bu haliyle kitabın, telif niteliğinde bir eser olduğu ifade edilebilir.

**2. *Fusûlü'l-bedâyi' fi usûli's-şerâyi'*:** Eserin müellifi Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi büyük âlim ve müctehidlerinden Molla Fenârî diye tanınan ve ilk Osmanlı şeyhülislâmı olarak kabul edilen Şemseddin Mehmed b. Hamza Fenârî'dir (834/1431).<sup>75</sup>

Bir giriş, iki matlab ve bir sonuçtan meydana gelen eserin giriş kısmında, fıkıh usûlünün mahiyeti, faydası, mevzûu ve bu ilmin faydalandığı diğer ilim dalları; matlab kısmında ana ve tali delillerin mahiyeti, temel bilgiler, kelâmî ve mantikî bilgiler, lafzî bilgiler ve şer'î hüküm ve kısımlarına dair bilgiler ve sonuçta icthad, fetva ve taklit konuları ele alınmaktadır.

Eserini, Hanefî ve Şâfiî usul tasnif geleneğini birleştirmek (c. I, s. 2) amacıyla yazdığını belirten Fenârî, bir konuda kendi mezhebi içerisindeki farklı görüşlerin yanı sıra diğer mezheplerin de değişik görüşlerini delilleriyle kaydettikten sonra, kendi mezhebinin delillerinin daha kuvvetli olduğunu isbat etmeye çalışan bir usulcüdür. Başka fakihlerin de görüşlerine çokça yer veren Fenârî, zayıf bulduklarını “*kîle*” (c. I, s. 24) ile zikretmiş, tercihlerini de “*ben diyorum ki*” (c. I, s. 26 ve 29), “*biz diyoruz ki*” (c. I, s. 36), “*bana-bize göre*” (c. I, s. 108 ve 164), “*mezheb*” (c. II, s. 46), “*zâhir*” (c. II, s. 36), “*hak*” (c. I, s. 14 ve 29), “*sahih-esah*” (c. I, s. 22 ve 82), “*hayırlı*” (c. I, s. 165), “*hakikat olan*” (c. I, s. 8 ve 18), “*tercih edilen*” (c. II, s. 52 ve 68)” gibi ifadelerle yapmıştır. Çalışmasında tefsir, hadis, fıkıh, fıkıh usûlü, kelâm, Arap dili ve edebiyatı ve mantık gibi pek çok ilim dalına ait kaynakları kullanan müellif, özellikle fıkıh usûlünden başta Hanefî olmak üzere Mâlikî, Şâfiî, Hanbelî, Mutezilî usûl kaynaklarına ve Şia, Evzâî ve Zâhirî gibi diğer mezheplerin görüşlerine de yer vermiştir.<sup>76</sup>

*Fusûlü'l-bedâyi'* üzerinde yapılan çalışmalar arasından Muhammed Şâh b. Fenârî'nin ihtisarı ve hâşiyesi, Yusuf b. İbrahim el-Hanefî'nin ihtisarı<sup>77</sup> ve Hakkı Aydın'ın doktora tezi zikredilebilir.

**3. *Mir'atu'l-usûl fi şerhi Mirkâti'l-vusûl*:** Metin ve şerhi bir arada olan eserin müellifi, Molla Hüsrev diye tanınan Mehmed b. Ferâmûz b. Ali (885/1480),

<sup>75</sup> Şakâik, s. 22; Mecdi, s. 47.

<sup>76</sup> Geniş bilgi için bkz.: Hakkı Aydın, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, İstanbul, 1991, s. 83-97 ve 125.

II. Murad ve Fatih devri âlim ve hukukçularından olup Osmanlı Devleti'nin üçüncü şeyhülislâmıdır.<sup>78</sup>

Mukaddimede, öncekilerin fikirlerini özetleyerek sonrakilere yardımcı olmak üzere temel bilgileri toplayan bir mecele yazdığını kaydeden Hüsrev, bunu zamanın hasetçi ve inatçı âlimlerinden dolayı yıllarca yastık altında sakladığını, daha sonra görüşlerini delillendirerek *Mir'âtu'l-usûl fi şerhi Mirkâtî'l-vusûl* adlı bu şerhi yazdığını belirtmektedir. Yazar, Pezdevî'nin metodunu esas alarak *iki maksad ve bir hâtime*'den oluşturduğu eserinin başında yararlandığı kaynakları şöyle sıralar: “*el-Bihâr, ed-Dürrer, el-Burhân, el-Mizân, et-Takvîm, el-Mahsûl, el-Hakâik, el-Mustasfâ, en-Nâfi, el-İhkâm, et-Tenkîh, el-Muğni, et-Teb-yîn, el-Gâye, Keşfu'l-esrâr, et-Tavdîh, el-Menâr, et-Takrîr, et-Tahkîk, el-İnâye, el-Hidâye, el-Kenz, el-Kifâye, el-Bidâye, en-Nihâye, el-Vikâye.*”

*Birinci maksad*'ın “deliller” bölümünde “Kitab” başlığı altında âyet kavramı üzerinde duran müellif, metinde, Kitâb'ı; “*mânaya delâlet eden nazmın ismi-dir*” şeklinde tarif etmekte, şerhte ise ayrıntıya inerek tanımla ilgili tartışmalara değinmektedir.

Eserinin *hâtime* bölümünde de, *ictihat* konusuna yer verip müctehidin *muhtî ve musîb* durumuna işaret eden (s. 355) Hüsrev, Peygamberimizin ictihadı konusunda ihtilâflar bulunduğunu, vahiy geciktiğinde ictihatta hata ihtimali bulunmakla beraber onun ictihat ettiğini, hata yaptığımda vahiy ile düzeltildiğini, yapılan ictihatlarda vahyî müdahale söz konusu değilse, o ictihadın isabetli olduğunu ifade etmektedir.<sup>79</sup>

*Mir'ât*'ta farklı görüşler ve bu görüşlerin dayandığı deliller zikredilmekte, başta Şâfiî olmak üzere diğer mezheplere de yer verilmekte, bazı görüşlerin tenkidi yapılmakta ve tercihlerde bulunulmaktadır. Bu yüzden *Mir'ât*'ın telif eser niteliğinde özgün bir çalışma olduğunu söylemek kanaatimizce yanlış olmayacaktır.

*Mirkât* ve *Mir'ât* üzerinde yapılan hâşiye, ta'lik ve tercüme gibi çalışmaların yanı sıra hakkında yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.<sup>80</sup> Bunların içinde Süleyman Efendi el-İzmirî'nin (1102/1690) hâşiyesi, Şakir Ahmed Efendi'nin (1315/1912) ta'likı, Büyük Haydar Efendi (1321/1904) ve Sava Paşa'nın tercümeleri, Bulgaristan'da Nüvvâb Medresesi hocalarından Yusuf Ziyâeddin el-Ezherî'nin *ed-Dürrerü'l-muntekâh fi şerhi'l-Mirkât* adlı şerhi (Sofya 1360/1940) ve Hasan Özket'in “Molla Hüsrev ve Mir'âtu'l-Usûl Adlı Eserinin Kaynakları” isim-

77 *Suppl.*, c. II, s. 328.

78 *Şakâik*, s. 116; Mecdî, s. 135; Abdulkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara, 1972, s. 6-7.

79 Bkz.: Ali Toksarı, “Molla Hüsrev'in Hadis ve Hz. Peygamber'in İctihadı Hakkındaki Bazı Görüşleri”, *EÜİFD*, 1989, sy. 6, s. 131-145.

80 *KZ*, c. II, s. 1657; *OM*, c. I, s. 339, 357, 457; *Serkis*, c. I, s. 738, c. II, s. 13, 28; *GAL*, c. II, s. 316.

li yüksek lisans tezi zikredilmeye değer. Özellikle Şava Paşa, Batı'da İslâm Hukukunun tanıtımı için yazdığı *Etude Sur La Theorie Du Droit Musulman* adlı eserinde *Mir'âtü'l-usûl*'ü hülâsa ettiğini ifade etmektedir.<sup>81</sup>

**4. ed-Dürerü'l-levâmi' fi şerhi Cem'i'l-cevâmi':** Asıl adı Şemseddin Ahmed b. İsmail el-Gürânî olan ve daha ziyade Molla Gürânî (893/1488) diye bilinen müellif, Osmanlı Devleti'nin dördüncü şeyhülislâmıdır.<sup>82</sup>

Usûl-i fıkha dair Arapça kaleme alınan eser, 861/1457'de Mescid-i Aksâ'da tamamlanmıştır (vr. 1b).<sup>83</sup> Şerhin aslı olan *Cem'u'l-cevâmi' fi usûli'l-fikh*, Şâfiî âlimi Tâceddîn Abdülvehhâb b. Ali es-Sübki'nin (771/1370) yüz kadar eserden derlediği muhtasar bir eserdir.<sup>84</sup> Gürânî, eserinin girişinde fıkıh usûlünün öğrenilmesinin Kur'ân ile teşvik edildiğini (*et-Tevbe*, 9/122), Hz. Peygamber'in onunla amel ettiğini ve onun, tüm ilimlerin en üstünü olduğunu belirtmektedir.

Sübki'nin besmele, hamdele ve salvele ile ilgili ifadeleri üzerinde soru-cevap tarzında bir yol izleyerek duran, diğer şârihlere özellikle Celâleddin el-Mahallî'ye yüklenerken onların tespit ve yorumlarını "*bu sahîh bir mâna değildir* (vr. 3a), *bu fâhiş bir yanulmadır*" (vr. 5a) şeklindeki ifadeleriyle reddeden Gürânî, Sübki'nin fıkıh usûlü ile ilgili tanımını verdikten sonra (vr. 4a) Sadruşşerîa (747/1346), Beydâvî (691/1292) ve İbnü'l-Hâcib (646/1249) gibi usûlcülerin de tariflerini ilâve eder (vr. 4b). Musannifin ifadelerini nahiv ve belâğât yönünden izah eden Gürânî, hüsün-kubuh konusunda Hanefî, Eş'arî ve Mu'tezile mezheplerinin kanaatlerini geniş bir şekilde verdikten sonra Hanefîler için şöyle der: "Onlar, her ne kadar açık bir şekilde akli hâkim kılmıyorlarsa da, bu konudaki kanaatleri Mu'tezile'nin görüşünden farklı değildir" (vr. 7a).

Gürânî, farz ve vacip konusunda Şâfiî ve Hanefîler arasındaki ihtilâfa yer vermiş, farz ve vacibin bizzat değil mefhûmen müterâdif olduklarını belirterek bazı fakihlerin bu iki kavramı birbirlerinden farklı bulmalarını pek hoş görmemiş, bu ayırımın amelin terki noktasında değil, inkâr etmenin doğuracağı sonuç açısından olması halinde doğru olacağını belirtmiştir (vr. 9b).

Gürânî'nin, Anadolu'ya geldikten sonra, II. Murad'ın teklifi üzerine Şâfiî mezhebinden Hanefî mezhebine geçtiği kaydedilmekle birlikte,<sup>85</sup> eserinde konuları ele alış ve tartışma biçimi ile Şâfiî mezhebenden yana yaptığı tercihlerine bakılırsa onun mezhep değiştirdiğini söylemek mümkün gözükmemektedir.<sup>86</sup>

81 Sava Paşa, *İslâm Hukuk Nazariyatı Hakkında Bir Etüd*, Ankara, 1955-1956, c. I, s. 19.

82 *Şakâik*, s. 83; Mecdî, s. 102. Değişik isimleri için bkz.: Sakıp Yıldız, *Molla Gürânî ve Tefsiri*, İstanbul, tz., s. 18.

83 Yazma nüshası için bkz.: Süleymaniye Ktp., Karaçelebizâde, nr. 81 (158 varak, 25 satır).

84 Bilmen, *a.g.e.*, c. I, s. 450; Özel, *a.g.e.*, s. 188.

85 Ahmet Ateş, "Gürânî, *İA*, c. VIII, s. 407.

86 Geniş bilgi için bkz.: Cici, *a.g.e.*, s. 240 ve 292-294.



5. *Zübdetü'l-vusûl ilâ 'umdeti'l-usûl*: Eserin müellifi Molla Yusuf b. Hüseyin (906/1500), Sultan Fatih ve II. Bayezid devri âlim ve kadılarından olup Molla Kirmastî veya Kirmastîzâde diye tanınır.<sup>87</sup>

Kirmastîzâde'nin II. Bayezid zamanında 893/1488'de yazdığı eseri 10 fasıldır.<sup>88</sup> Eserin ismini *Zübdetü'l-vusûl ilâ 'ilmi'l-usûl* diye kaydeden Kâtip Çelebi, “*umulur ki o, Zübdetü'l-fusûl'dür*” ilâvesinde bulunduktan sonra, bunun muhtasar bir çalışma olduğunu, on fasıldan meydana geldiğini, önsözünde II. Bayezid'den bahsettiğini ve aynı müellif tarafından ihtisar edilerek *el-Vecîz* ismi verildiğini belirtmektedir.<sup>89</sup> Kâtip Çelebi'nin söylediği gibi bu eser, *el-Vecîz* ismiyle ihtisar edilmiştir. Zira yaptığımız karşılaştırmada *Zübdetü'nin* (vr. 1b-3b) birinci (fıkıh usûlü'nün faydası) ve üçüncü faslındaki (hafî, müşkil, müteşâbih, nesh ve te'vil gibi) bazı konular *el-Vecîz*'de (vr. 1b, 2a-10a) bunlara tekabül eden yerlerde bulunmamaktadır.

Eserinin girişinde çalışmasıyla ilgili; “bu, nakil ile aklı cemedan usûle dair muhtasar bir çalışmadır. Küllî kaidelerle hareket ederek tafsîli delillerden şer'î-amelî hükümleri çıkarıp bilmek ancak bununla mümkün olur” diyen Kirmastîzâde, Kur'ân'ı; “Resûl'e indirilmiş, mushaflarda yazılmış ve mütevatir yolla gelmiş ilâhi bir kitaptır” diye tanımlayarak şu ilâvede bulunmuştur: “Bütün fakihlere göre, nazım ve mânâ, birlikte Kur'ân'ın rûknüdür. Hanefî mezhebinde de sahih olan görüş budur. Ancak Ebû Hanîfe, namazın caiz/sahih olması için nazım, rûkûn olarak görmemiş ve özellikle mânaya itibar etmiştir” (vr. 33a).

Kirmastîzâde, burada kendisinin de meylettiği Hanefî fakihlerinin büyük çoğunluğuna ait görüşü aktardıktan sonra, Ebû Hanîfe'nin rücû ettiğine dair herhangi bir açıklamada bulunmaksızın kanaatini zikrederek onun yalnız kaldığını vurgulamaya çalışmıştır.

Müellif, anılan eserin ihtisarı olan *el-Vecîz fi'l-usûl*<sup>90</sup> ile ilgili maksadını, “Delil ve örneklere yer verip, Şâfiî usûlüne de işaret etmek suretiyle Hanefî usûlünü yazmaktır. Çünkü öğrencilerin kolay bir şekilde anlayabilmelerini sağlayacak bir çalışmaya şiddetle ihtiyaç bulunduğunu gördüm” (vr. 1b) şeklinde belirtmektedir. Çalışmasını tamamladıktan sonra, maksat ve gayesine uygun olarak *el-Vecîz* ismini verdiği söyleyen Kirmastîzâde, eserini *10 marsad* üzere planlayıp tamamladığını kaydetmektedir.<sup>91</sup> İctihâdın tanımını üzerinde duran ve

87 *Şakâik*, s. 207; Mecdî, s. 224.

88 Yazma nüshası için bkz.: Topkapı Sarayı, III. Ahmed, nr. 1270 (69 varak).

89 Bkz.: KZ, c. II, s. 954 ve 2001.

90 Yazma nüshası için bkz.: Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Ef., nr. 797/1(39 yaprak, 15 satır). Kütüphane kayıtlarında (Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 5374/1). *Medârikul-aslıyye* adıyla kaydedilen eser de *el-Vecîz*'in aynıdır.

91 *Birinci marsad*'da; usûl-i fıkıhın lûgat, lâkap ve fıkha izafet açısından tanımı ve mevzuu (vr. 1b), *ikinci marsad*'da; âlem, yaratıcısı ve sıfatları, *üçüncü marsad*'da; Arapçaya taalluk eden bahisler (burada hakikat, mecâz, sarîh, kinâye, âmm, hâss, mutlak, mukayyed, müsterek, mücmel, ibâre, işâre, delâle, iktizâ, zâhir, nass, müfesser, muhkem, mukâbele, beyân, 2

taklit ile ilgili fakihlerin müsbet-menfi görüşlerine değinen Molla Yusuf, kanaatini şöyle belirtmektedir: “Taklit caizdir. Müctehidlerin birden fazla olması durumunda, kendi kendine hüküm verebilecek seviyede olmayan bir kimsenin/ümmünün herhangi bir meselede onlardan birinin ictihadiyla amel etmesi halinde, aynı konuda başka birinin ictihadiyla amel etmesinin caiz olmadığına ittifak vardır. Başka bir meselede ise, bir başka müctehidin de taklit edilebileceği görüşü tercihe şayandır (vr. 39a; *Zübde*, vr. 68b)”.

Kirmastîzâde'nin bu kanaatinden; her meselede belli bir mezhep yerine, değişik meselelerde farklı mezheplerin de rahatlıkla taklit edilebileceği sonucunu çıkarmak mümkündür. *el-Vecîz*, Buzcuzâde diye bilinen Ömer b. Hüseyin (1200/1785) tarafından şerh edilmiş,<sup>92</sup> *Zübdetü'l-vusûl*'ün de Abdurrahman Haçkalı tarafından edisyon kritiği yapılmıştır (Van, 2004).

## B. Fürû-ı Fıkıh

1. *Letâifu'l-işârât*: İbn Kâdi-i Simavne veya Bedreddin Simâvî diye tanınan Şeyh Bedreddin'in (823/1420) fürû-ı fıkıh ile ilgili eseridir. Birçok kaynakta ilmî yönü göz ardı edilerek daha ziyade siyasî olaylardaki rolü ve tasavvufî görüşleri üzerinde durulan Simâvî, Osmanlı âlimleri arasında “*Benim el-Hidâye sahibine 99 yerde, henüz cevabı verilememiş sorularım vardır*” diyecek kadar fıkıhta otorite sayılabilecek bir mevkiye sahiptir.<sup>93</sup>

Söz konusu eser; *kitap, fasıl* ve *tekmile*lerden oluşmaktadır.<sup>94</sup> Mukaddimede eserini, rivayet konusunda bir hatırlatma olsun diye telif ettiğini, usul ve fürû topladığını, çok kısa ve çok uzun tutmadığını, hilâfiyâta dair kaidelere yer verdiğini ve *Mecma' u'l-bahreyn*, *el-Muhtâr*, *el-Kenz* ve *el-Vikâye*'deki mesâili ortaya koyduğunu belirten Bedreddin, eserinde *esah*, *akvâ* ve *aleyhi'l-fetvâ* olanlara işaret etmektedir.

Eserde, Ebû Hanîfe “Hâ”, Ebû Yûsuf “Sîn”, Muhammed “Mîm”, Züfer “Zâ”, Şâfîi “Ayn”, Mâlik “Kâf” ve Ahmed b. Hanbel “Hemze” rumuzlarıyla verilmekte, başka âlimler ise, ya kendi ya da eser isimleriyle zikredilmektedir.

Simâvî'nin bu ilk eserine yazdığı *et-Teshîl* şerhi de bulunmaktadır.<sup>95</sup> İznik'te hapis belası, sıkıntı, gurbet ve hüznü dolu günlerden oluşan 816-818 (1413-

mantık, mefhûm ve hurûfu'l-meâni gibi konular) bulunmakta olup her ıstılâhın tanımı, hükmü zikredilmekte ve tartışmalara yer verilmekte (2a-10a), *dördüncü marsad*'da; hükümler (11b), *beşinci*'de; Kitâp (burada emir, nehiy işleniyor 17a), *altıncı*'da; sünnet (22a), *yedinci*'de; icmâ (burada Nazzam ve Haricilerin görüşlerine yer veriliyor) (26b), *sekizinci*'de; kıyâs (27b), *dokuzuncu*'da; muâraza ve tercih (33a) ve *onuncu*'da; ictihad (38a) üzerinde durulmuştur.

92 Eser için bkz.: Topkapı Sarayı, EH, No: 715. Bu çalışma 361 varak, 19 satır olup 1186/1772'de istinsah edilmiştir.

93 Mecdî, s. 73.

94 Yazma nüshası için bkz.: Süleymaniye Ktp., Yeni Cami, nr. 540 (235 varak, 21 satır, istinsah tarihi 825/1422).

95 Yazma nüshası için bkz.: Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 213 (338 varak).

1415) yılları arasında tamamladığı eserinin mukaddimesinde, Allah'ın kendisine *Letâifu'l-işârât'*ını yazmayı lutfettiğini belirten Bedreddin, talebelere yardımcı olmak için yazdığı eserinde karine hariç tüm “*ekûlü*” (ben derim ki) ifadesi ile söylenenlerin kendine ait olduğunu kaydetmektedir. Bu ilmin diğer ilimlerden daha önemli ve daha ihtilâflı olduğunu söyleyen müellif, birçok âlimin bu dalda gereken cesareti göstermeyip âdeta sağır ve dilsiz kesildiğini, taklidin elinde esir olduğunu zikretmektedir. Şerhte yaklaşık 7670 meseleye değinen Simâvî, özellikle Hanefî mezhebinin ilk dört imamı arasındaki farklı görüşlerin delillerine yer vermekte ve tercihlerde bulunmaktadır.

**2. *Câmi' u'l-fusûleyn*:** Şeyh Bedreddin Simâvî'nin, Musa Çelebi'nin kazaskeri iken kaleme aldığı ve 813-814/1410-1411 arasında on ayda tamamladığı eser, hakim ve müftülerin ellerinde dolaşan bir kitaptır. Mecdüddîn el-Usrûşenî'nin (632/1235) *el-Fusûl*'ü ile Zeynüddîn el-Merğînânî'nin (670/1271) *Fusûlü'l-ihkâm fi usûli'l-ahkâm* adlı eserinin bir araya getirilmesinden oluşmuştur. Mükerrer konular ve *Fusûli'l-ihkâm*'daki “ferâiz” bölümü esere alınmamıştır. Ayrıca bu iki esere, *el-Hülâsâ*, *el-Kâfi* ve kendi eseri *Letâifu'l-işârât*'tan da bazı ilâveler yapılmıştır. 40 fasıldan meydana gelen eserin ilk 16 faslı kaza ve muhâkemeye, geriye kalanı muâmelâta dairdir.<sup>96</sup>

*Bey' u'l-vefâ* hakkında, “*zamanımız âlimleri tarafından ‘ribâ hîlesi’ olarak örfeleştirilen bir bey'dir ki, ona ‘bey' u'l-vefâ’ ismini vermişlerdir*” diyen Simavî, bunun hakikatte rehîn olduğunu kaydederek başka âlimlerin görüşlerini eleştirmektedir (c. I, s. 234). Şeyh Bedreddin, gerek *Câmi' u'l fetâvâ*'sında ve gerekse *Letâifu'l-işârât* şerhi *et-Teshîl*'de, talâk konusu başta olmak üzere çeşitli meselelerle ilgili farklı icthatların temelinde müctehitlerin “*örfe itibar*”larındaki ihtilâfın bulunduğunu belirterek örnekler üzerinde durmaktadır.<sup>97</sup> Bu örneklerde de görüldüğü üzere yazar, önce konuyu ortaya koymakta, özellikle Hanefî imamlarının konu ile ilgili ihtilâflarına dikkat çekmekte, görüşlerin delillerini vermekte, ihtilâfın kaynağını tespit edip farklı gibi görünen görüşleri uzlaştırmaya çalışmakta, gerektiğinde başka hukukçuları eleştirmekte ve bütün eserlerinde aynı konuyu genişleterek kendi kanaatini belirtmektedir.

Bu kitaptaki farklı görüşlere cevap teşkil etmek üzere yazılan eserler arasında Osmanlı âlimlerinden Fahreddin er-Rûmî'nin (864/1460) *Ferâidu'l-leâlî'si*, Süleyman b. Ali'nin (924/1518) 380 civarında cevap içeren eseri ve Zeyneddin b. Necmeddin'in (960/1553) ta'lîkı sayılabilir. Ayrıca Mehmed b. Ahmed'in (1031/1622) *Nûru'l-ayn fi islâhı Câmi' i'l-fusûleyn* adlı bir kitabı,<sup>98</sup> Ahîzâde'nin de (1013/1604) *Câmi' u'l-fusûleyn*'e hâşiyesi vardır. Kırk Emre el-Hamîdî'nin *Câmi' u'l-fetâvâ* adlı kendi eserinde esas aldığı ve Molla Hüsrev'in *Dürerü'l-*

<sup>96</sup> KZ, c. I, s. 566.

<sup>97</sup> Bedreddin Simâvî, *Câmi' u'l-fusûleyn*, Kahire, 1300, c. II, s. 7 ve 9 vd.

<sup>98</sup> Bkz.: KZ, c. I, s. 566-567.

*hükkâm fî şerhi Gururî l-ahkâm* adlı eserinde referans olarak kullandığı<sup>99</sup> eser, son dönemde Bulgaristan'da 1920-1950 arasında faaliyet gösteren Medresetü'n-Nuvvâb<sup>100</sup> müderrislerinden Yusuf Ziyâeddin el-Ezherî'nin (1961), usûl-i muhâkemeye dair yazdığı *Usûlü'l-mer'iyye fi'l-murâfaâti's-şer'iyye* adlı (Şumnu, 1937) Osmanlıca eserinin başlıca kaynaklardan biridir.

**3. Manzûm Fıkıh Kitabı/Vikâye Tercümesi:** Eser, II. Murad devri âlimlerinden Devletoğlu Yusuf Balıkesirî'ye aittir. Hanefî mezhebinde muteber kaynaklardan *el-Vikâye*'yi nazım halinde tercüme ederek Türk okuyucusuna kazandıran Devletoğlu'nun, hem iyi bir Arapça ve fıkıh öğrenimi gördüğü, hem de şair ruhlu bir fakih olduğu anlaşılmaktadır.

Devletoğlu Yusuf, 1423'de başlayıp 1424'te tamamladığı bu eserini,<sup>101</sup> "sultanın istifade etmesi" amacıyla II. Murad'a ithafen yazdığını belirtmektedir (vr. 2b). Manzûm kitapların var olduğunu, yazarlarının kınanmadığını, bu eserlerin itibar gördüğünü ve diğer âlimlerin de onları kabul ettiklerini hatırlattıktan sonra, birçok Türk muhaddis ve müfessir müderrislerin derslerini Türkçe olarak işlediklerini belirten Devletoğlu, bunları kendisinin manzum ve Türkçe tercümesine gerekçe göstererek;

"Türki olmak manzûm olmak bes kelâm  
Ana hiç ayıp olmazmış vesselâm" (vr. 2b)

demektedir.

O dönemde ilim dilinin Arapça olması sebebiyle eserini Türkçe ve manzum olarak kaleme alan müellif, tedirginliğini gidermek amacıyla Ebû Hanîfe'nin, "*aslolan mânadır, lâfız ise âlettir*" esasından hareketle ve Kur'an'da mânanın lâfızdan önemli olduğu gerekçesiyle Farsça kırâati caiz, kılınacak namazı da sahih gördüğünü ileri sürmekte ve Türk'ün de Türkçe söylemesinden dolayı kınanmayacağını ilâve etmektedir (vr. 2b). Devletoğlu, eserinde herkes tarafından bilinmesi farz olan şer'î hükümleri ihmal etmediğini kaydettikten sonra özellikle kadınların bu kitabı iyi okuması gerektiğini, Türkçe olmasından dolayı da zorluk çekmeyeceklerini ifade etmektedir (vr. 3a).

Başka âlimlerden de yararlanarak eserinin/tercümesinin muhtevasını zenginleştiren Devletoğlu'nun, bu eseriyle hem hukuk ilmine, hem de Türkçe'nin ilim dili olarak yaygınlaşmasına katkıda bulunduğu söylenebilir.

**4. Kitâbu'l-Hudûd ve'l-ahkâm:** Eser, Musannifek diye bilinen Alâeddin Ali b. Muhammed b. Mes'ûd eş-Şâhrûdî el-Bistâmî'ye (875/1470) aittir.<sup>102</sup> Küçük-

99 Mukayese için Mehmet Şener'in *Dürer'in Kaynakları* (s. 83) adlı eserine bakılabilir.

100 Osman Keskiöğlu, *Bulgaristan'da Türkler*, İstanbul, 1985, s. 84.

101 Eserin yazma nüshası için bkz.: Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr.1571 (244 varak).

102 Eserin yazma nüshası için bkz.: Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr.3631/41 (34 varak, 37 satır). Söz konusu eser, *el-Hudûd ve'l-ahkâmü'l-fıkhiyye* adıyla Beyrut'ta (1991) yayımlanmıştır (nşr.: Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Muavvaz).

lüğünden beri telif ve tasnif ile meşgul olduğundan, “küçük yazar” mânasına gelen Farsça *Musannifek* lâkabıyla anılmıştır.<sup>103</sup> Müellif, *el-Hidâye* ve *el-Vikâye* üzerine şerh yazdıktan sonra, 873/1468’de bu kitabını özellikle zühd ve takva ehline yardımcı olmak üzere kaleme aldığını belirtmektedir.

Bu girişin ardından, *Kitâbu’ t-tahâre*’de tahâret ve yüz (vech) tanımları üzerinde durduktan sonra, niyet ve başa meshin miktarı konusunda kapalılık bulunduğunu vurgulayarak, Şâfiî ve Hanefî mezhepleri arasındaki tartışmalara yer veren Musannifek, abdest âyetindeki “(...) *namaza kalktığınız zaman*” (el-Mâide, 5/6) ifadesinin, “*namaza kalkmayı murat ettiğiniz zaman*” şeklinde anlaşılması gerektiğini ve bunda ittifâk bulunduğunu söyleyerek *niyetin farz* olduğunu belirtmiş, buna rağmen bir kapalılığın bulunması sebebiyle de Şâfiî ve Hanefîlerin farklı görüşlere sahip olduğunu kaydetmiştir (vr. 347b). Eserde en geniş yer verilen bahis şirketlerdir.

Musannifek, *Şerhu’l-Hidâye*’sinin girişinde hayatını fıkıh kitaplarını incelemeye ve şer’î fetvaları düşünmeye hasrettiğini, özellikle Hanefî mezhebinin resmî statü kazanmasını sağlayan Merğînânî’nin *el-Hidâye*’sini seçerek konularını eksiksiz anlamak için olanca gayretini ortaya koyduğunu, kalemini özellikle Şâfiî ve Hanefîler arasındaki ihtilâflı konularda kullanarak meseleleri delilleriyle birlikte açıkladığını belirtmekte ve müctehidlerin isabetli ve hatalı oluşlarına dair tartışmalara değinerek yanlış ve doğru (hata ve savâb) ifadelerinin icthadî konularda, hak ve bâtil ifadelerinin ise itikadî mevzularda kullanıldığını belirterek şu ilâvede bulunur: “Mezhebimiz doğrudur, hataya ihtimali vardır. Muhaliflerin mezhebi ise hatalıdır, doğruya ihtimali vardır. İtikad konusunda hak, bizim temsil ettiğimizdir. Bâtil ise, bizim temsil etmediğimizdir.” (vr. 26b).

**5. *Düreru’l-hukkâm fî şerhi Gureri’l-ahkâm*:** Molla Hüsrev’in 1472-1478 arasında 6 yıllık bir emekle bitirdiği önemli fûrû eseridir. Hanefî fikhını esas alan<sup>104</sup> ve kısaca *Dürer* diye bilinen eser, bütün Osmanlı medreselerinde şerh ve hâşiyeleriyle birlikte ders kitabı olarak okutulmuş,<sup>105</sup> Osmanlı mahkemelerinde en çok müracaat edilen bir kaynak olmuş ve çoğu hukuk dallarında Osmanlı Devleti’nin resmî hukuk kodu olarak görülmüştür.<sup>106</sup>

Eserin mukaddimesinde, fıkıh ilminin önemi üzerinde duran ve mezheb büyüklerinin bu ilmin erkânını açıklamak için bütün güçlerini harcadıklarını, bununla beraber yeni hâdiselerin onlardan farklı olduğunu vurgulayan müel-

103 *Şakâik*, s. 163; Mecdî, s. 185.

104 *KZ*, c. II, s. 1199. Eserin baskı yer ve yılları şöyledir: İstanbul: 1310, 1317, 1329, Kahire: 1294, 1297 (2 cilt).

105 Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 22 ve 29.

106 Akgündüz, *Kanunnameler*, c. I, s. 6. Molla Hüsrev’in bu eseri o kadar ilgi görmüştür ki, yalnız Süleymaniye Kütüphanesi’nde 250 civarında yazma nüshası bulunmaktadır. Geniş bilgi için bkz.: *GAL*, c. II, s. 226; Fehmi Ethem Karatay, *Topkapı Sarayı Ktp., Arapça Yazmalar Katalogu*, İstanbul, 1962-1969, c. II, s. 552.

lif, nassların zahirinin onları çözmeye yetmediğini, bu itibarla onları halletmeye yetecek bir yol gerektiğini, kadim ulemanın -özellikle İmam Azam'ın- müşkülleri açıkladığını ve pek çok müctehidin onun mezhebine tabi olduğunu belirtmektedir. İstemediği halde kendisine kadılık verildiğini kaydeden Molla Hüsrev, bunun faydadan hâli olmadığını, meselelerin hükümlerini araştırmaya ve kendisini bunları kapsayan bir metin yazmaya sevk ettiğini söylemektedir. Nihayet Allah'ın, kendisini bu görevden ve yakalandığı taun hastalığından kurtardığını zikreden Molla Hüsrev, bu iki nimete şükür amacıyla *Gurer'i, Düre-ru'l-hukkâm fi şerhi Gureri'l-ahkâm* adıyla şerh ettiğini kaydetmektedir.

Molla Hüsrev, metnin ibâresini parantez içinde kısa ya da uzun bir şekilde naklettikten sonra şerhe geçerek metindeki ifadeleri izah etmekte, görüşlerin kimlere ait olduğunu zikretmekte, konuları daha çok Hanefî mezhebi içinde özellikle ilk dört imam arasında tartışmakta, delillerini vermekte ve bunların arasından birini, özellikle Ebû Hanîfe'yi (Muhammed ile beraber ise, öncelikle) tercih etmekte, başka mezheplere karşı mezhep görüşünü savunmakta, deliller serdederken önce naklî, sonra aklî delillere yer vermekte, diğer mezheplere fazla yer vermemekte, verdiği zaman da genel olarak "*hilâfen li'ş-Şâfiî, 'inde'ş-Şâfiî*" şeklinde mukayese sadedinde temas etmektedir. Tercihlerinde genel olarak *örf-âdet, zaman, sosyal şartlar, harec, ruhsat* ve *teâmül* (c. II, s. 297) gibi esasları dikkate alan müellif, eserinde yüz kadar kaynağa müracaat etmiştir.

*Dürek*, üzerinde şerh, hâşiye, ta'lik vb. çalışmalar yapıldığı gibi nazma da çevrilmiştir. Bunlardan İsmail en-Nablûsî'nin (1062/1651) şerhi, Muhammed el-Vânî'nin (1000/1591) hâşiyesi, Kemâlpaşazâde'nin (940/1533) ta'liki, Ahmed el-Halebî'nin (1003/1594) manzûm çevirisi,<sup>107</sup> Kadı Süleyman el-Ankaravî'nin (1043/1633) tercümesi<sup>108</sup> ve Mehmet Şener'in *Dürek'in Kaynakları* adlı eseri (İzmir, 1987) hatırlanmalıdır.

**6. Risâle fi'l-velâ:** Molla Hüsrev'in kölelik hukukunun bir meselesine ilişkin farklı tercihi sayılan ve *Dürek*'den önce kaleme alınan risâle; *mukaddime, maksad, fasıl* ve *teznîb*'den meydana gelmektedir.<sup>109</sup> Risâlesinin girişinde yazma amacını, cumhur ve icmâ anlayışını ortaya koyan Molla Hüsrev, içinde bulunduğu zaman ve şartları dikkate alıp eski ictihatlara aykırı görüşlere ve farklı tercihlere yer verdiğinden, Hızır Şâh Mentesevî ve Molla Gürânî gibi çağdaşı bazı âlimlerin hücumuna uğramış ve karşılıklı reddiye yazmalarına neden olmuştur.

**7. Risâletü'l-velâ:** Molla Gürânî'nin, Molla Hüsrev'in velâ ile ilgili görüşünü reddetmek üzere 878/1468'de yazdığı risâlesidir.<sup>110</sup>

107 KZ, c. II, s. 1199 ve 1200.

108 OM, c. I, s. 294.

109 Yazma nüshası için bkz.: Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 4/2795 (17b-19b varak, 21 satır). Söz konusu risâle, *Dürek*'den önce kaleme alınmıştır. Çünkü Molla Hüsrev, *Dürek*'de (c. II, s. 36) velâ bahsinin sonunda geniş bilgi almak isteyenlere bu risâlesini önermektedir.

110 Yazma nüshası için bkz.: Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 105.

Hadîs ve fıkıh kaynaklarına dayanarak Molla Hüsrev'e yüklenen Gürânî, gerek Arap dili grameri, gerek muhtevadaki fikirleri bakımından onun *Risâle*'sini ele alıp bazı noktalarda tenkit ederek kendine göre açıklamalarda bulunduğu için, devrin ilim otoritesi ve çağdaşı Molla Hüsrev'in şiddetli hücumuna uğramıştır. Âlimlerin, aralarında ilmî tartışma yapmaları şüphesiz faydalıdır. Ne var ki, her iki âlim de risâlelerinde birbirlerine karşı "*akılsız, cahil, işkembeden atan*" gibi ilmî tartışma üslubuna uygun olmayan ifadeler kullanmıştır.

**8. *Zahîretü'l-'ukbâ fî Şerhi Sadrişşerî'ati'l-'uzmâ*:** Eserin<sup>111</sup> müellifi olan Ahi Çelebi veya Ahîzâde diye de tanınan Yusuf b. Cüneyd (902/1496), Tokatlı olup Sultan Fatih ve II. Bayezid devri fakihlerindedir.<sup>112</sup> Tefsir, kelâm ve astronominin yanı sıra nahiv, mantık ve belâğata dair de eseri bulunan müellif, bu kitabını 891-901/1486-1496 yılları arasında on yılda tamamlamıştır.

Eserinin önsözünde fıkıh ilminin önemi, diğer ilimlerden üstünlüğü ve bu üstünlüğün nedenleri üzerinde duran Ahîzâde, bu konuda aklî ve naklî delillere yer vermekte ve şiirle istişhâdda bulunmaktadır. Sözgelimi yazar; "(...) *ve men yu' te'l-hikmete* (...)" (el-Bakara, 2/269) âyetindeki "*hayran*" ifadesiyle fıkıhın övüldüğünü, bir grub müfessirin de aynı âyette geçen "*el-hikmetü*" kelimesini, *ilm-i fîrû* diye tefsir ettiğini ve buna *fıkhü'l-kebîr* dediklerini belirtmektedir. Hayatını fıkıha hasrettiğini ve istifade etmek ve talebelere daha iyi öğretebilmek maksadıyla seleften bugüne kadar gelen *el-Mecma'*, *el-Manzûme*, *el-Bihâr*, *el-Hidâye*, *el-Kifâye*, *el-Vâfi*, *el-'Înâye*, *el-Kenz*, *el-Bidâye*, *en-Nihâye*, *el-Gâye* ve *Şerhu'l-Vikâye* gibi muteber eserleri mütalâaya ömrünü verdiğini ifade eden müellif, *Şerhu'l-Vikâye*'nin anlatılamayacak kadar güzel olduğunu, ancak bazı yerlerinde kapalılık bulunduğunu ve yanlış anlamalara götürecek kadar kısa tutulduğunu, bu yüzden devrin pek çok âlimi tarafından problemleri giderme teşebbüsünde bulunulduğu halde kiminin zaman ve gücü, kiminin de ilmî seviyeleri kâfi gelmediğini ifade etmektedir.

Gerek ele alış ve sunuş, gerekse izah ve değerlendirme yönüyle bu çalışmanın şerh hatta telif niteliğinde bir hâşiye olduğu söylenebilir.

Kendi devirlerinde fıkıhta mahir sayılmanın hakir görülme sebebi sayıldığını, hatta güvenilir kitapların âhirette ateşten başka nasibleri bulunmayan felsefeciler yanında bir dirhem ya da bir dinara alınmaya değer kabul edilmediğini, zamanın böyle devrettiğini ve nihayet söz konusu ilmin iftihar vesilesi olmaya başladığını ve kitapların tüccarların geçim kaynağı için daha çok revaçta kaldığını söyleyen Ahîzâde, bu ifadeleriyle gerçekten devirleriyle ve dönemleriyle ilgili günümüze ışık tutacak bilgileri bizlere aktarmıştır.

111 Yazma nüshası için bkz.: Süleymaniye Ktp., Turhan H. Sultan, nr. 106 ( 222 varak, müellif hattı). Baş tarafta tefsir, hadis, usul, fîrû ve fetva kaynakları liste halinde verilen *ez-Zahîre*, yanlışlıkla Molla Hüsrev'in diğer talebesi Hasan Çelebi'ye de nisbet edilmiş olup bir kaç defa basılmıştır. Ayrıca bkz.: Halit Ünal, "Ahîzâde Yûsuf Efendi", *DIA*, c. I, s. 549

112 *Şakâik*, s. 275, Mecdî, s. 292; *KZ*, c. II, s. 1227, 2021-2022, 2043; *OM*, c. II, s. 53; *GAL*, c. I, s. 293; *Suppl.*, c. I, s. 646.

**9. *Câmi'u'l-mesâil*:** Ahterî diye tanınan Muslihuddin Mustafa b. Şemseddin Karahisârî'ye (968/1560) ait olan eser,<sup>113</sup> klâsik fıkıh kitaplarındaki gibi kitap, bâb ve fasıllara göre düzenlenmiştir.<sup>114</sup> Eserinin girişinde, öğrencilerin gevşekliğinden yakınan Ahterî, onlara yardımcı olmak üzere çok kısa ve çok uzun olmayan anlaşılır bir eser yazmıştır. Mütekaddimîn ve müteahhirîn Hanefî âlimlerinin telif ettiği eserlerden derlenen eser, “çeşitli meseleleri toplayan kitap” mânasında, *Câmi'u'l-mesâil* adını almıştır.

Eserinde zaman zaman delillere de yer veren Ahterî, abdestin farz olduğuna dair bilgi verirken “Abdest Medine’de, namaz ise Mekke döneminde farz kılındığına göre, önceki namazları abdestsiz mi kılıyorlardı?” şeklinde yöneltilebilecek bir soruya “Hayır, zira Allah Resûlü’nün, abdestsiz iş yapmadığına, hatta selâmı bile almadığına dair rivayetler vardır” şeklinde cevap vermektedir (vr. 6). Müellif eserinde yer yer diğer mezheplerin görüşlerine de yer vermekle birlikte Hanefîler’in görüşünü tercih etmektedir.

**10. *Netâicü'l-efkâr fi keşfi'r-rumûz ve'l-esrâr*:** Eser, Kadızâde diye bilinen Şemseddin Ahmed b. Kürd Efendi (988/1580) tarafından *el-Hidâye* şerhi *Fethu'l-kadir*'e *tekmile* olarak yazılmış olup üç cilt halinde basılmıştır.<sup>115</sup>

*el-Hidâye* üzerine yazılmış şerhler arasında en çok beğenilen ve kabul gören eser, *Fethu'l-kadir*'dir. Ancak İbnü'l-Hümâm'ın şerhini tamamlamadan vefat etmesi üzerine Kadızâde Ahmed b. Kürd Efendi tarafından geriye kalan kısım ikmal edilmiştir. İbnü'l-Hümâm'ın bıraktığı Vekâlet bahsinin “vekillerin yaptıkları akitler iki kısımdır” cümlesinden başlayarak yazılan bu *tekmile*, aynı dönemde Şeyhülislâm Zekeriyya b. Bayram tarafından eleştirilmiştir.

İbnü'l-Hümâm, konuları delilleriyle beraber ele alıp tenkidini ve münakaşasını yaptığı halde, *tekmile* yazarı Kadızâde hem konuları kısa kısa ele almış, hem de delillerin tartışmasına yer vermemiştir. Bu durum eserin hacmine de yansımıştır. Nitekim yirmi üç bölümün şerhi olan *Fethu'l-kadir* altı cildi aşarken, otuz bölümün şerhi sayılan *Netâicü'l-efkâr* üç cilt ile sınırlı kalmıştır. Genel olarak *el-Hidâye* metninin anlaşılması için gayret gösteren Kadızâde, önce terimleri açıklamış ve izafe edilen sözlerin doğru olanlarını tespit etmiş (c. VII, s. 25), *el-Hidâye* şerhlerinden yararlanmış ve bunları yaptığı açıklamalarda delil olarak kullanmıştır (c. VIII, s. 31). Nadiren usûl konularına da giren müellif, bazen Şâfiî ve Hanbelî görüşlerine de yer vermiştir.

**11. *Mülteka'l-ebhur fi fûrû'î'l-Hanefiyye*:** Eserin müellifi Halep asıllı olup, daha sonra İstanbul'a yerleşmiş olan İbrahim b. Muhammed'dir (956/1549).<sup>116</sup>

113 Yazma nüshası için bkz.: Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 339. Ayrıca eserin tanıtımı için bkz.: Ali Keleş, “Osmanlı Devleti Yükselme Dönemi İslâm Hukukçuları ve Eserleri”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 1992, s. 99-101.

114 KZ, c. I, s. 574; OM, c. I, s. 224-225; Zirikli, VII, 228.

115 KZ, 2034; Keleş, a.g.t., s. 102 vd. Yazma nüshası için bkz.: Süleymaniye Ktp, Esad Efendi, nr. 635.

116 Şakâik, s. 499-500; Mecdi, s. 493-499.



Osmanlı Devleti'nde hukuk kodu olarak da kullanılan eser *el-Mültekâ* ismiyle şöhret bulmuş, uzun süre medreselerde ders kitabı olarak da okutulmuştur. IV. Murad'ın emriyle Türkçe'ye de tercüme edilmiş olan eser, Hanefî mezhebinin *zâhirürrivâye* metinlerinden derlenerek yazılmıştır.<sup>117</sup>

İbrahim Halebî, eserinin girişinde kitabını bazı kişilerden gelen istek üzerine yazdığını ve eserinde *el-Muhtasar*, *el-Muhtâr*, *el-Vikâye*, *el-Kenz*, *Mecma'u'l-bahreyn* ve *el-Hidâye*'den yararlandığını belirtmiştir. Eserin girişinde izlediği metoda da değinen müellif, Hanefî müctehidleri arasındaki ihtilâflı konularda “şu şöyle demektedir” gibi sözlerle görüş farklılıklarına temas etmekte, önce mezhepte kabul edilen görüşü, sonra zayıf olanı zikretmektedir. Hanefî âlimleri arasındaki görüş ayrılıklarını “dedi” veya “denildi” ifadeleriyle vermekte ve “en doğru olan budur” veya buna benzer ifadelerle tercihinin belirtmektedir.

*Mülteka'l-ebhur*, üzerine elliden fazla şerh yazılmış, ayrıca hâşiye vb. birçok çalışmaya konu yapılmıştır. Bu çalışmalar, *el-Mültekâ*'nın, Osmanlı'da takdir gördüğünü ve tevârüs edilen temel kaynakların yerini aldığını ortaya koymaktadır.<sup>118</sup> el-Hâc Alî el-Halebî (967/1559), Mehmed et-Tirevî (1061/1650), Muhammed b. Muhammed el-Behnesî ed-Dumaşkî (987/1579), Nureddin Ali el-Bakünî el-Kadirî, İsmail es-Sivasî (1047/1637), Alâüddin Ali b. Muhammed et-Tarablusî (1032/1622), Şeyhzâde Abdurrahman b. Mehmed (1078/1667) ve Alâüddin el-Haskefî (1088/1677) bu esere şerh yazan bazı âlimlerdir.

H. Savvaire tarafından Fransızca'ya da tercüme edilmiş olan<sup>119</sup> *Mülteka'l-ebhur*, bir çok defa İstanbul'da *Hâşiyeli Mülteka* ismiyle basılmıştır. Ayrıca Bulak'ta 1263 ve Fransa'da 1882 yılında Voire'nin tercümesiyle beraber yayımlanmıştır.

**12. *el-İslâh ve'l-Îzâh*:** Osmanlı âlimlerinden İbn Kemal Paşa veya Kemalpaşazâde diye bilinen Şeyhülislâm Ahmed b. Süleyman b. Kemâl Paşa (940/1534) tarafından kaleme alınmış olan eser, *el-Vikâye* üzerine yazılan tek reddiye olma özelliğine sahiptir. Kemalpaşazâde'nin, Edirne'de Sultan Bayezid Medresesi müderrisliği sırasında (926/1522) yazdığı *el-İslâh ve'l-Îzâh*'ın,<sup>120</sup> günümüze kadar ulaşan nüshaları ve hakkında yapılan çalışmalar dikkate alınırca, Osmanlı döneminde önemli ve fakihler üzerinde etkili bir eser olduğu söylenebilir. Nitekim Türkiye kütüphanelerinde 80 kadar nüshası bulunmaktadır.

Müellifin açıklamalarından *el-İslâh*'ın, *el-Vikâye* metninin tashih edilerek yazıldığı bir kitap; *el-Îzâh*'ın ise, *el-Vikâye*'nin şerhi, Sadruşşeria'nın hatalı noktalarının belirtilip izah edildiği bir eser olduğu anlaşılmaktadır. Bu reddiye, Kemalpaşazâde'nin, Osmanlı âlimleri nezdinde *el-Vikâye*'nin büyük bir itibara

117 Ahmed Akgündüz ve Halil Cin, *Türk Hukuk Tarihi*, Konya, 1989, c. I, s. 74.

118 KZ., c. II, s. 1814.

119 Serkis, c. I, s. 13.

120 Esat Kılıçer, “Fıkıhçı Olarak İbn Kemal”, *Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu*, Ankara, 1986, s. 194-195; Ahmet Uğur, *İbn-i Kemal*, Ankara, 1996; Sayın Dalkıran, *İbn-i Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, İstanbul, 1997; İlyas Çelebi, “Kemalpaşazâde”, *DİA*, c. XXV, s. 245-247.

sahip olduğu bir dönemde, eleştirilere aldırmandan kendi düşüncelerini cesaretle savunabildiğini ortaya koymaktadır. Fakat bu reddiye yine de asıl metin kadar ilgi görmemiş ve tutulmamıştır. Söz konusu eserin Sultan Süleyman'a ithaf edildiğini kaydeden Kâtip Çelebi, *el-Vikâye*'nin eksiklerini belirtmesine rağmen, âlimlerin bu reddiyeyle değil, onun aslına (*el-Vikâye*'ye) rağbet ettiğini belirtmekte ve bunun, öncekilerin eserlerini tenkit edenlerin kitapları hakkında Allah'ın bir sünneti olduğu ilâvesinde bulunmaktadır.<sup>121</sup>

**13. *Kitâbu'd-Damânât*:** Cemâlizâde diye bilinen Fudayl b. Ali Cemâlî (991/1583) tarafından yazılan eser,<sup>122</sup> başta akitler olmak üzere öldürme ve yaralamalardaki tazminat meselelerini ele almaktadır. Eserin birinci cildinde; mukrehle ilgili tazminatlar [evlenme, evliliğin sona ermesi, köle azad etme, hibe, ibra, ikrar ve malın zayi edilmesi gibi konular (vr. 1-18)], emre uyarak zarar meydana getiren şahsın ödeyeceği tazminat (vr. 18-24), hac ve sâ'y esnasında ortaya çıkan zararların tazmini (25), gasb (26-83), içecek (83-100), âriyet (100-118), âriyetle ilgili bölümler (118-132), şirketler (132-149) mudârebe konuları yer almaktadır. İkinci ciltte de vekâlet, kefâlet, havale ve sulhla ilgili konular incelenmektedir. Şerh ve hâşiyecilik anlayışının yaygın olduğu bir dönemde yazılan bu telif eserin, dönemin önemli fıkıh kitaplarından biri olduğu söylenebilir.

### C. İlmihal

*Kitâbu'l-Mukaddime*: Kutbuddin İznikî'nin (821/1418), tercüme ve kısmen telif niteliğindeki ilmihal eseridir.<sup>123</sup> Arapça'yı bilmesine rağmen eserlerinin bazılarını Türkçe kaleme alarak, Türkçe'nin konuşma dilinin yanı sıra yazma dili haline gelmesine öncülük eden Kutbuddin İznikî'nin *Mukaddime*'si, Osmanlılarda Türkçe yazılan ilk eserlerdendir.

Eser; *iman, namaz, oruç, zekât, hac* ve *iyi ve kötü sıfatlar* şeklinde 7 bâbdan oluşmaktadır. İznikî, eserini, Hanefî fakihlerinden Ebu'l-Leys es-Semerkanî'nin (373/983) *el-Mukaddime fî's-salât*<sup>124</sup> adlı Arapça eserini esas alarak meydana getirmiştir. İznikî, bu eseriyle hem genel anlamda ilmihal geleneğine bir katkı sağlamış, hem de Osmanlı'da *Türkçe ilmihâl* geleneğini başlatmış ve Türkçe'nin ilim dili olmasına katkıda bulunmuştur.

### D. Fetva

**1. *Câmi'u'l-fetâvâ*:** Şeyh Bedreddin Simâvî'ye ait olan eser, *mesâil* ve *fasıl-lardan* meydana gelmektedir.<sup>125</sup> Güvenilir fetva kaynaklarından önem arzeden

121 KZ, c. II, s. 109.

122 OM, c. I, s. 320; Keleş, *a.g.e.*, s. 113 vd. Eserin yazma nüshası için bkz.: Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 2342-2343 (300 varak).

123 Yazma nüshası için bkz.: Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 1927 (175 varak, 19 satır).

124 Serkis, c. I, s. 1045.

125 Yazma nüshası için bkz.: Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu, nr. 400 (201 varak).

meseleleri topladığını, *Münye, Kunye, Hâniyye, Ğunye, Tuhfe, el-Fetâva'l-Bez-zâziyye, el-Fetâva'l-Hasîriyye, Câmi' u'l-fusûleyn* gibi kaynaklardan ve diğer muteber şerhlerden yararlanarak eserini hazırladığını ifade eden müellif, *Bey'u'l-vefâ* ile ilgili bilgileri diğer eserlerinde olduğu gibi burada da aynen aktardıktan sonra, daha açık bir şekilde “*insanların, çoğu zaman ihtiyaç duymalarından dolayı bu çeşit hilelerden men edilemeyeceklerini*” söylemektedir (vr. 81a-b).

**2. Müstemilü'l-ahkâm fi'l-fetâva'l-Hanefiyye:** Osmanlı âlimleri arasında eserlerinin tamamı fıkıhla ilgili olan Fahreddîn Yahya b. Abdillâh er-Rûmî'ye (864/1460) ait olan bu fetva kitabı, Fatih'e ithaf edilmek üzere yazılmış olup Arapça'dır.<sup>126</sup> Eserini *kitap, bâb, fasıl* ve *mesâil*lerden oluşturan ve mukaddimede *el-Hidâye* başta olmak üzere *Mecma'u'l-bahreyn, el-Vikâye, el-Kenz* ve *el-Muhtâr*'ın ibarelerini aynen alıp, diğer fetva ve şerhlerden de yararlanarak yazdığını ifade eden müellif, birçok faydalı hususu kapsayan bu çalışmasına *Müstemilü'l-ahkâm* adını verdiğini ve 57 bölüm ihtiva ettiğini belirtmektedir.

*Kitâbu't-tahâre*'de, abdestle ilgili âyetten (el-Mâide, 5/6) hareketle abdestin farzlarını başta Hanefî mezhebi olmak üzere Şâfiî ve Mâlikî'ye göre sıralayan müellif, delillerine yer vermeden sadece görüşlerini zikretmekle yetinmekte, tartışmalara girmemekte ve nadiren “*sahih, esahh*” (vr. 2a) gibi ifadelerle tercihlerde bulunmaktadır.

Kâtip Çelebi, bazı âlimlerin, bu eserin yaygın olmakla beraber zayıf görüşleri ihtiva ettiğini ileri sürdüklerini kaydetmektedir.<sup>127</sup>

Fahreddin er-Rûmî'nin *Câmi-i Rûmî* (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 580) diye bilinen bir fetva mecmuası daha bulunmaktadır.

### E. Siyâsetname

***Tuhfetü'l-mulûk:*** Eser, Fatih devri âlimlerinden Musannifek diye bilinen Alâeddin Ali b. Muhammed'e aittir. Kütüphanelerde *Tuhfetü's-selâtin* diye kayıtlı olan *Tuhfetü'l-mulûk*,<sup>128</sup> Fatih'in veziri Mahmud Paşa'ya (879/1474) ithafen yazılmış olup Farsça'dır.

Eser, 42 bâb ve her bâbda 4 adet olmak üzere tamamı 168 nasihattan oluşmaktadır. Birinci bâb, padişahlara dair dört şey; ikinci bâb, ikisini bir arada tutmak mümkün olmayan dört şey; üçüncü bâb, dört şey için şart olan dört şey; kırkıncı bâb, ömrü kısaltan ve ölüm korkusu veren dört şey ve sonuncu bâb, iki cihan saadetini sağlayan dört şey hakkındadır. Birinci ve sonuncu bâblarda zikredilen dört husus şöyledir: Birinci bâb (Padişahlara dair dört şey): *Dine ri-*

<sup>126</sup> *Şakâik*, s. 47; *KZ*, c. II, s. 1692; *OM*, c. I, s. 139; *GAL*, c. II, s. 290, *Suppl.*, c. II, s. 314. Yazma nüshası için bkz.: Süleymaniye Ktp., M. Çelebi, nr. 90 (326 varak).

<sup>127</sup> *KZ*, c. II, s. 1692.

<sup>128</sup> Yazma nüshası için bkz.: Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 5/1663.

*ayet ve onu muhafaza, temkinli vezir, kararlılık/azmin korunması, ileri görüşlülük. Sonuncu bâb (İki cihan saadetini sağlayacak dört şey): Allah ve Resûlü'nün emirlerine itaat, ana-babanın rızası, ulemâ ve hükemâyâ hizmet, Allah'ın yarattıklarına şefkat.*

Uzunçarşılı, kamu hukuku konuları ve bunların tahlilleri ile ilgili değil de, daha ziyade vezir ve sultanlara yönelik tavsiyelere yer veren bu esere *Siyâsetname* demektedir.<sup>129</sup>

Musannifek'in bu eseri Şâbânzâde Mehmed tarafından *Âdâbü'l-hükkâm* adıyla on bâb halinde tercüme edilmiş ve *Tercüme-i Tuhfe-i Mahmûd-ı Muhtesem* adıyla İstanbul'da (1285/1868) basılmıştır. Ancak bu tercümenin Farsça aslının tam bir tercümesi olmadığı anlaşılmaktadır.

### Sonuç ve Değerlendirme

Osmanlı âlim ve fakihlerinden bazıları bütün tahsilini Anadolu'da, bazıları ilk tahsilini Anadolu'da, fakat yüksek tahsilini Suriye, Mısır ve İran gibi ülkelerde tamamlamış; bir kısmı da kendi memleketi olan Horasan ve Herat'ta tamamlayarak Anadolu'ya gelmiştir. Osmanlı bünyesinde güzel bir ahenk oluşturmuş olan bu fakihler, başta müderrislik olmak üzere kadılık, müftülük ve şeyhülislâmlık gibi çeşitli görevler almışlardır.

Yöneticilerle olan ilişkilerine önem veren Osmanlı âlimleri, bu ilişkiyi güçlendirmek için yazdıkları eserleri sultan veya vezirlere ithaf etmeye özen göstermişlerdir

Osmanlı'nın kuruluş yıllarından itibaren yükselişinin belli dönemine kadar gerek usûlde, gerekse fûrû ve fûrû'un alt dallarında kullanılan fıkıh kitapları, genel olarak önceden yazılmış ve tevarüs edilen eserlerdir. Bunlar, Osmanlı âlim ve fakihleri için temel/muteber metinler ya da kaynaklar niteliğinde olup, özellikle ilk dönemlerde yapılan şerh, hâşiye vb. çalışmalar bunların üzerinde yoğunlaşmıştır. Tevarüs edilen temel metinler arasında, fûrû'da olmamakla birlikte usûl'de Gazzâlî ve İbnü'l-Hâcîp gibi Şâfiî ve Mâlikî fakihlerine ait eserler de bulunmaktadır.

Temel kaynaklar; usûl-i fıkıh, fûrû-ı fıkıh, ilmihal, ferâiz, fetva ve hilâf olmak üzere altı grupta toplanmaktadır. Usûl-i fıkıhta özellikle *Usûlü'l-Pezdevî*, *Menârü'l-envâr*, *et-Tavdîh* ve *Muhtasarü'l-Müntehâ* öne çıkan kitaplardır. Fûrû-ı fıkıhta öne çıkan kitaplar ise, *dört ve üç temel metin* diye bilinen *el-Muhtâr*, *el-Vikâye*, *Mecmâ'u'l-bahreyn*, *el-Kenz* ve *el-Muhtasar* isimli eserlere, *el-Hidâye*'nin ilâve edilmesiyle meydana gelen *altı temel metin*'dir. İlmihal, ferâiz, fetva ve hilâf dışında bu altı kaynak telif çalışmalarının da çerçevesini belirlemiştir. Bu durum şerh ve hâşiyelerin yanı sıra ta'lik, muhtasar, reddiye ve tekmile

129 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1972, c. II, s. 630.

gibi çalışmalara yol açıp bütün mesainin özgün metinler yerine bu tür çalışmalara harcanmasına neden olmuştur ki, bu, muhtasar metinlerin/kitapların bir açmazı olarak değerlendirilmelidir.

Şüphesiz altı temel metin içinde en çok çalışmalara konu olan *el-Vikâye* ve *el-Hidâye*'dir. Birbirlerine kaynak olma bakımından bu altı esere bakılacak olursa ilk sırada *el-Muhtasar*, sonra *el-Hidâye*'nin geldiği görülür. Kısaca söylemek gerekirse *altı temel metin*, büyük ölçüde *el-Muhtasar* ve *Zâhirürrivâye*'ye dayalı olup birbirlerinin tamamlayıcısı niteliğinde eserlerdir. Çünkü *el-Vikâye el-Hidâye*'ye; *el-Hidâye el-Muhtasar* ile *el-Câmi'u's-sağîr*'e; *Mecma`u'l-bahreyn el-Muhtasar* ve *el-Manzûme*'ye; *el-Kenz* de bir özeti olması itibariyle *el-Vâfi* yoluyla *el-Asl* diye bilinen *Zâhirürrivâye*'ye, özellikle bunlardan *el-Câmi'u'l-kebîr*, *el-Câmi'u's-sağîr* ve *ez-Ziyâdât*'a dayanmaktadır.

Fürû'un özel alanlarından ilmi hâlde *Mukaddime* ve *Münyetü'l-musallî*, ferâizde *es-Sirâciyye*, fetvâda *Kadîhân* ve *Bezzâziyye*, hilâfiyât'ta ise *Manzûmetü'n-Nesefî* temel kaynaklardır.

Temel kaynaklar üzerinde yapılan çalışmalar esas alındığında, nicelik bakımından Osmanlı fakihleri üzerinde doğrudan en çok tesiri olan müellifler, Sadruşşerîa ve Nesefî'dir. Her ikisinin de usûl ve fürû ile ilgili eserleri bulunmaktadır. Bu iki müellifi sırasıyla Merğînânî, Teftâzânî, Burhânuşşerîa, Secâvendî, İbnü'l-Hâcib, Seyyid Şerif Cürcânî, İbnü's-Sââtî, Pezdevî ve Semerkandî takip etmektedir. Buna göre Osmanlı fakihleri, doğrudan mezhebin ilk hukukçuları tarafından yazılmış birinci el eserler üzerinde çalışma yapmamışlar; aksine mesailerini bunlara dayanarak ortaya konulmuş, özellikle aynı mezhep ve kültürü paylaşmış olan müelliflere ait ikinci ve üçüncü el eserlere yöneltmişlerdir. Bu çalışmalarda da Mâverâünnehir hukukçularının büyük payı olduğu söylenebilir. Sözgelimi, Osmanlılar fürû şerhlerini daha ziyade Mâverâünnehir Türk hukukçusu Merğînânî'nin *el-Hidâye*'si üzerine yazmışlar, Mâverâünnehir fakihleri ise, Hanefî doktrininin hazırlayıcılarından İmam Muhammed'in eserleri üzerine yazmışlardır.

Osmanlı fakihleri tarafından yazılan eserlerin büyük bir kısmını şerh ve hâşiyeler oluşturmaktadır. Usul alanındaki şerh ve hâşiyeler Pezdevî'nin *Kenzü'l-vusûl* ve Teftâzânî'nin *et-Telvîh* adlı eserleri üzerine, fürû alanındaki şerh ve hâşiyeler ise *el-Hidâye* ve *el-Vikâye* üzerine yazılmıştır. Şerh ve hâşiyelere konu olan ve Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak da okutulan bu eserler, bir yönüyle ilk dönemden başlayarak azalan bir çizgide de olsa Osmanlı hukuk düşüncesini etkileyen/besleyen başlıca kaynaklardır. Ancak daha sonraki dönemlerde onların yerini başta Molla Hüsrev'in eserleri ile İbrahim Halebî'nin *el-Mültekâ'sı* olmak üzere diğer Türkçe fetva kitapları ve risâleler almış ve bunlar, Balkanlar dahil olmak üzere tüm Osmanlı medreselerinde ağırlıklı olarak okutulmuştur.

Osmanlı fakihlerince yazılan metinlerde genel olarak Hanefî mezhebine ait görüşler esas alınmış ve bu görüşlerin delilleri verilmiştir. Diğer mezheplere ise daha ziyade ihtilâflı konularda yer verilmiş, ancak görüşlerin nadiren delilleri zikredilmiştir. Telifler içinde bütünüyle mezhep savunmasına hasredilenler olduğu gibi, Hanefî ve Şâfiî mezhebi esas alınarak yazılanlar da bulunmaktadır. Yazılan şerhlerin bir kısmı ile Ahîzâde'nin hâşiyesi telif niteliğindedir. Zira bunlarda, çeşitli faktörler dikkate alınarak tahliller ve tercihler yapılmaktadır. Hatta bazı şerhler, içerikleri bakımından metinlerden daha ileri seviyede eserlerdir. Şerh ve hâşiyelerin, daha önce yazılmış orijinal eserlerin unutulmasına sebep olduğu söylenebilirse de, esasen anlaşılması zor olan pek çok kıymetli eserin, şerh ve hâşiyeler vasıtasıyla hem anlaşılması, hem de sonraki nesillere ulaştırılması sağlanmıştır.

Osmanlı fakihleri, kaleme aldıkları bütün eserlerde ve yaptıkları tercihlerde, başta Ebû Hanîfe olmak üzere mezhebin dört imamına öncelik vermişler, aynı mezhebi benimsemiş olan diğer fakihlere itirazlarda bulunmuşlardır. Nitekim *velâ* konusunda kabul gören yaygın kanaatin aksine görüş serdeden Molla Hüsrev, çağdaşları Hızır Şâh Mentesevî ile Molla Gürânî tarafından şiddetle eleştirilmiştir.

Mezhep görüşüne ve Ehl-i sünnet düşüncesine sıkı sıkıya bağlı olan Osmanlı fakihleri, yeni fikir ve ictihatlarla yeni hükümler ortaya koyan hukukçulara fazla temâyül etmemişler; bu yüzden, müşahede edildiği kadarıyla kendi çağdaşları sayılan İbn Teymiyye ve talebesi İbn Kayyim el-Cevziyye gibi bilgilerin isim ve eserlerine pek yer vermemişlerdir. Bu durum, Osmanlı fakihlerinin amelî ve sünnî mezhepler tarafından benimsenmiş görüşlere aykırı olan düşünceleri ve felsefeyi pek hoş görmediklerini göstermektedir. Nitekim Musannifek, Pezdevî'nin felsefeye dalmadığını belirtmekte ve bunu bir övünç vesilesi saymaktadır.

Osmanlı fakihleri, fıkha dair kaleme aldıkları risâle ve ilmihâllere varıncaya kadar hemen bütün eserlerinde ihtilâflı konuları işlerken kendi mezheplerini savunmak amacıyla hilâfiyâta yer vermişlerdir. Meselâ Molla Fenârî, *Hanefî ve Şâfiî usûlüne göre ortaya konmuş esasları topladığını* ifade ederek hem mezhep içi ihtilâflara yer verip tercihlerde bulunmakta, hem de diğer mezheplerin görüşlerini serdedip delillerini de kaydettikten sonra Hanefî mezhebinin delillerinin daha kuvvetli olduğunu ispata çalışmaktadır. Diğer fakihler de, eserlerinde hem diğer fikhî mezheplere, hem de itikâdî mezheplere yer vermişlerdir. Nitekim ilk devir ilmihal yazarlarından İznîkî, itikâdî mezheplere temas ederek Ehl-i sünnet'in önemini vurgulamış hatta Cebriye, Kaderiye, Mu'tezile mezheplerini küfürle itham etmiştir.

Osmanlı âlimleri genel olarak ictihada karşı olumsuz bir yaklaşımı benimsemiş; olumlu bakanlar ise ictihadın gerekli olduğunu açık bir şekilde değil, do-

laylı olarak ifade etmeye çalışmışlardır. Meselâ Molla Hüsrev, Hanefî âlim ve müctehitlerinin *umûmi menfaati dikkate alarak görüşlerini ortaya koyduklarını* belirterek icthad ve taklit konusundaki kanaatini dile getirmiş; *problemlerin çözümünü için yeni bir yol gerektiğini* savunmuştur.

İctihada olumlu baktığı halde bunu açık bir şekilde ifade edemeyen Osmanlı fakihleri, daha ziyade örtülü icthad diye ifade edebileceğimiz tercihlere yönelmişlerdir. Tercihler, genel olarak mezhep içinde ve ilk Hanefî imamlarından birinin kanaatinin seçilmesi şeklindedir. Özellikle Şeyh Bedreddin Simâvî, Munsannifek ve Molla Hüsrev gibi fakihlerin çalışmalarında tercihlere daha çok rastlanmaktadır. Ancak bu yüzden Simâvî ve Molla Hüsrev eleştirilmişlerdir. Bununla birlikte çeşitli faktörler göz önünde bulundurularak hem mezhep içinde hem de diğer mezheplerden tercihlerin yapılması, Hanefî fakihlerinin görüşlerine zaman zaman itiraz edilmesi, bazen bütünüyle yeni görüşlerin ortaya konulması, avamın diğer mezheplerin görüşleriyle de gerektiğinde amel edebileceği hususuna olumlu bakılması, bu dönem fakihlerinin katı bir taassup içinde olmadıklarını göstermektedir.

## Bibliyografya

- Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, İstanbul, 1990.
- Akgündüz, Ahmed, ve Cin, Halil, *Türk Hukuk Tarihi*, Konya, 1989.
- Akgündüz, Ahmed, Ahmed, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuk Külliyyatı*, Diyarbakır, 1986.
- Altunsu, Abdulkadir, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara, 1972.
- Ateş, Ahmet, "Gürânî, *İA*, c. VIII, İstanbul, 1971.
- Aydın, Hakkı, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, İstanbul, 1991.
- Bedreddin Simâvî, *Câmi'ü'l-fusûleyn*, Kahire, nr. 1300.
- Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1984.
- Bilgin, Azmi, *Nazmü'l-Hilâfiyyât Tercümesi*, Ankara, 1996.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kâmusu*, İstanbul, 1976.
- Brockelmann, C., *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, Leiden, 1943-1949.
- Brockelmann, C., *Supplementband (Suppl.)*, Leiden 1937-1942.
- Bursalı, Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri (OM)*, İstanbul, 1333.
- Cheneb, M.Ben, "al-Kudûrî, Abu'l-Husayn", *EL*, c. V, Leiden, 1979.
- Cheneb, M.Ben, "İbnü'l-Hâcib", *İA*, c. V/2, İstanbul, 1968.
- Cici, Recep, "Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar", *UÜİFD*, 1999, c. VIII, sy. 8.
- Cici, Recep, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, Bursa, 2001.
- Çelebi, İlyas, "Kemalpaşazâde", *DİA*, c. XXV, Ankara, 2003.

- Dalkıran, Sayın, *İbn-i Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, İstanbul, 1997.
- Düzdağ, Ertuğrul, *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi Fetvaları*, İstanbul, 1972.
- Ebu Zehra, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, trc.: Abdülkadir Şener, Ankara, 1979.
- Heffening, W., "Mergînânî", *İA*, İstanbul, ts., c. VII.
- Heffening, W., "Neseî", *İA*, c. IX, İstanbul, 1964.
- İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, Bağdat, 1962.
- Kallek, Cengiz, "el-Hidaye", *DİA*, c. XVII, İstanbul, 1998.
- Kallek, Cengiz, "İbn Gânim", *DİA*, c. XIX, İstanbul, 1999.
- Karataş, İhsan, "XVI. Yüzyılda Bursa'da Yaygın Olan Kitaplar", Yüksek Lisans Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi SBE, 1995.
- Karatay, Fehmi Ethem, *Topkapı Sarayı Ktp., Arapça Yazmalar Katalogu*, İstanbul, 1962-1969.
- Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn (KZ)*, İstanbul, 1360/1941.
- Kavakçı, Yusuf, *Karahanlılar Devri İslâm Hukukçuları*, Ankara, 1976.
- Kefevî, Mahmûd b. Süleyman, *Ketâ'ibu a'lâmî'l-ahyâr min fukahâ'i mezhebî'n-Nu'mânî'l-muhtâr (Ketâib)*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3401.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-müellifin terâcîmu Musannifi'l-kütübî'l-Arabiyye*, Şam, 1957.
- Keleş, Ali, "Osmanlı Devleti Yükselme Dönemi İslâm Hukukçuları ve Eserleri", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 1992.
- Keskioglu, Osman, *Bulgaristan'da Türkler*, İstanbul, 1985.
- Kılıç, Hulusi, "İbnü'l-Hâcib", *DİA*, c. XXI, Ankara, 2000.
- Kılıçer, Esat, "Fıkıhçı Olarak İbn Kemal", *Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu*, Ankara, 1986.
- Koca, Ferhat, "el-Ferâizu's-Sirâciyye", *DİA*, c. XII, İstanbul, 1995.
- Korkmaz, Zeynep, "Eski Bir Kudurî Çevirisi", *XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bildiriler*, Ankara, 1973.
- Korkmaz, Zeynep, *Marzubân-nâme Tercümesi*, Ankara, 1973.
- Kumbasar, M. Murat, "Taftazânî ve Usûlü Fıkıhtaki Yeri", Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi SBE, 1990.
- Leknevî, Abdülhay, *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcîmî'l-Hanefiyye*, Kahire 1324.
- Mecdi Efendi, *Hadâiku's-Şakâik: Tercüme ve Zeyl-i Şakâik-i Nu'mânîyye*, haz. Abdulkadir Özcan, İstanbul, 1409/1989.
- Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmanî (SO)*, İstanbul, 1971.
- Müstekimzâde, Süleyman Sadeddin, *Davhatü'l-meşâyih ma'a Zeyl*, İstanbul, 1978.
- Orazov, Orazsahat, "Burhânuşşerîa ve Vikâye Adlı Eseri", Yüksek Lisans Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi SBE, 2001.
- Özel, Ahmet, *Haneî Fıkıh Âlimleri*, Ankara, 1990.
- Özkan, M., "Gülşehrî", *DİA*, c. XIV, İstanbul, 1996.
- Özket, Hasan, "Molla Hüsrev ve Mir'at Adlı Eserinin Kaynakları" Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi SBE, 1992.
- Paret, R., "Secâvendî", *İA*, c. X, İstanbul, 1966.



- Pekolca, Necla, *İslâm Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1976.
- Sava Paşa, *İslâm Hukuk Nazariyatı Hakkında Bir Etüd*, Ankara, 1955-1956.
- Schacht, Joseph, "Abu'l-Layth al-Samarkandî", *EP*, c. I, Leiden, 1960.
- Şener, Mehmet, *Dürrer'in Kaynakları*, İzmir, 1987.
- Serkis, Yusuf İlyan, *Mu'cemu'l-matbüâtî'l-Arabiyye ve'l-mü'arreb*, Mısır, 1346/1928.
- Subhi Mahmasânî, "İslâm Hukukunun Tedvini", trc.: İ. Kâfi Dönmez, 1985, *MÜİFD*, sy. 3.
- Taşköprüzâde, İsmüddîn Ahmed, *eş-Şakâiku'n-nu'mâniyye fi 'ulemâ' d-devleti'l-Osmâniyye (Şakâik)*, S. Furat, (thk.), İstanbul, 1405/1985.
- Taşköprüzâde, İsmüddîn Ahmed, *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde (Miftah)*, Kahire, 1968.
- Toksarı, Ali, "Molla Hüsrev'in Hadis ve Hz. Peygamber'in İctihadı Hakkındaki Bazı Görüşleri", *EÜİFD*, 1989, sy. 6.
- Tulum, A. Mertol, "Şerhu'l-Menâr Hakkında I", *TDED*, 1968, sy. 16.
- Uğur, Ahmet, *İbn-i Kemal*, Ankara, 1996.
- Ünal, Halit, "Ahîzâde Yûsuf Efendi", *DİA*, c. I, İstanbul, 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı (İlmiye)*, Ankara, 1984.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1972.
- Yaman, Ahmed, "Kenzü'd-dekâik", *DİA*, c. XXV, Ankara, 2002.
- Yaman, Ahmed, "Ebû'l-Berekât en-Neseî ve Kenzü'd-dekâik", *DD*, 1993, c. XXIX, sy. 1.
- Yıldız, Sakıp, *Molla Gürânî ve Tefsiri*, İstanbul, tz.
- Zirikli, *el-A'lâm*, Kahire, 1954-1959.

## An Assessment of Fiqh Books in the Ottoman Classical Period

Recep CİCİ

### Abstract

This article concentrates both on the main fiqh texts that were inherited by the Ottoman scholars/*fâқиhs* of classical period and the books that these scholars wrote. Of these, books of special importance are also reviewed separately. The *fiqh* texts that were inherited are classified into six groups, namely *usûl-i fiqh*, *furû-i fiqh*, *ilmihâl*, *ferâiz*, *fetvâ* and *hilaf*. This paper gives also room to studies of the Ottoman scholars on these fiqh texts.

On the other hand, the fiqh books written by the Ottoman scholars were mainly in the forms of metin (plain text), *şerh*, *hâşiye*, *muhtasar*, *risâle*, *reddiye*, *tekmile* and translation. These books were grouped under the following five headings: *usûl-i fiqh*, *furû-i fiqh*, *ilmihal*, *fetva* and public law.

**Keywords:** Fıkh, Law, History of Law, Ottoman Law, Ottoman History

## **Osmanlı Klâsik Dönemi Fıkıh Kitapları**

**Recep Cici**

### **Özet**

Bu çalışmada Osmanlı klâsik dönemi (1299-1600) âlimleri/fakihleri tarafından tevârüs edilen temel fıkıh kaynakları ile telif edilen fıkıh kitapları üzerinde durulmuş ve bunlardan belli özellikleri taşıyanlar kısaca tanıtılmıştır.

Tevârüs edilen temel fıkıh kaynakları usûl-i fıkıh, furû-i fıkıh, ilmihal, ferâiz, fetva ve hilaf olmak üzere altı grupta toplanmış; Osmanlı âlimlerinin bu eserleri esas alan çalışmalarındaki değerlendirmelere de yer verilmiştir.

Telif edilen fıkıh kitapları başta metin, şerh ve hâşiye olmak üzere muhtasar, risâle, reddiye, tekmile ve tercüme türlerinde yazılmış; bunlar da usûl-i fıkıh, furû-i fıkıh, ilmihal, fetva ve kamu hukuku olmak üzere beş başlık altında gruplandırılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Fıkıh, Hukuk, Hukuk Tarihi, Osmanlı Hukuku, Osmanlı Tarihi